

FEYERBAX. MATERIALİST BAXIŞI İLƏ İDEALİST BAXIŞIN ƏKSLİYİ

(«ALMAN İDEOLOGİYASI»NIN I FƏSLİ)

I

[v.1] Alman ideoloqlarının xəbər verdiklərinə görə, son illərdə Almaniya misilsiz çevriliş əmələ gəlmişdir. Hegel sisteminin Ştrausdan başlanan dağılması prosesi³, bütün «keçmiş qüvvələrini» əhatə edən cahanşümul həyəcana çevrilmişdir. Ümumi qarmağarışıqlıq içində güclü dövlətlər əmələ gəlib dərhal yenidən yox olmuş, bir an üçün meydana çıxan qəhrəmanları daha cəsarətli və daha güclü rəqiblər yıxıb yenə də zülmətə göndərmişlər. Bu, elə bir inqilab idi ki, Fransa inqilabı bunun yanında ancaq uşaq oyunu idi; bu, elə cahanşümul bir mübarizə idi ki, onun yanında diadoxların⁴ mübarizəsi adama heç bir şey kimi görünür. Bəzi prinsiplər başqa prinsipləri misli görünməmiş sürətlə sıxışdırıb aradan qaldırırdı, bəzi fikir qəhrəmanları başqalarını yıxıb devirirdi odur ki, üç il ərzində—1842-dən 1845-dək Almaniya keçirilən təmizləmə ondan əvvəl üç əsrdə keçirilmiş təmizləmədən daha əsaslı oldu.

Bunların hamısı da xalis fikir sahəsində baş veribmiş.

Hər halda qarşımızda maraqlı bir hadisə mütləq ruhun pozulub dağılması prosesi durur. Mütləq ruhda son həyat qığılıcını sönüb gedəndə bu «caput mortuum»un (Hər fən cansız baş, buradakı mənası cansız qalıqlar. Red.) Müxtəlif tərkib hissələri dağıldı, yeni birləşmələrə daxil olub yeni maddələr əmələ gətirdi. Fəlsəfə ilə məşğul olub o vaxtadək mütləq ruhdan istifadə etməklə yaşayanlar, indi bu yeni birləşmələrin üstünə düşdülər. Onlardan hər biri özünə düşən payı çox böyük səylə satmaqla məşğul olmağa başladı. İş rəqabətsiz keçə bilməzdi. Əvvəlcə rəqabət çox abırlı, bürgercəsinə ədəbli xarakter daşıyırdı. Lakin alman satış bazarı ağzınadək dolandan, dünya bazarında isə edilən bütün səylərə baxmayaraq, əmtəə tələb edilməyəndən sonra bütün iş adi almansayağı gedib,

fabriklərdə istehsalın şişirdilməsi, keyfiyyətin pisləşməsi, xammalın və etiketin saxtalaşdırılması, yalançı alışlar, veksəl kələkbazlığı və həqiqi zəmini olmayan kredit sistemi üzündən korlandı. Rəqabət dönüb şiddətli mübarizəyə çevrildi indi bu mübarizəni tərəfləyib bütün dünyada tarixi əhəmiyyəti olan bir çevriliş kimi, çox böyük nəticə və nailiyyətlər verən bir amil kimi təsvir edirlər.

Hətta hörmətli alman bürgerinin qəlbində onun üçün çox xoş milli hisslər oyadan bütün bu fəlsəfə fırldaqçılığını layiqincə qiymətləndirmək üçün, bütün bu gənc hegelçilər hərəkatının xırdaçılığını, əyalət məhdudluğunu əyani şəkildə göstərmək üçün, xüsusən isə bu qəhrəmanların həqiqi əməlləri ilə bu əməllərin doğurduğu xəyallar arasındakı faciəli komik ziddiyyəti aşkara çıxarmaq üçün bütün bu hay-küyə Almaniyadan xaricdə olan bir mövqedən nəzər salmaq lazımdır.

(Üzü ağardılmış əlyazmasının birinci variantında daha sonra üstündən qələm çəkilib pozulmuş belə bir parça gəlirdi

«[s.2] Buna görə də biz bu hərəkatın ayrı-ayrı nümayəndələrinin xüsusi tənqidindən əvvəl bəzi ümumi qeydləri giriş şəklində veririk, zira bu qeydlər onların hamısı üçün ümumi olan ideoloji müqəddəm şərtləri aydınlaşdırır. Bu qeydlər, tənqidimizin nöqtəyi-nəzərini xarakterizə etmək, həm də sonrakı ayrı-ayrı tənqidi oçerkləri başa düşmək və əsaslandırmaq üçün kifayət edəcəkdir. Biz bu qeydləri [s.3] məhz Feyerbaxa qarşı yönəldirik, çünki o yeganə adamdır ki, irəliyə doğru, heç olmasa, bəzi addımlar atmışdır və əsərləri «de bonne foi» [ciddi surətdə] təhlil edilə bilər.

1. ÜMUMİYYƏTLƏ İDEOLOGİYA, XÜSUSİLƏ ALMAN FƏLSƏFƏSİ

A. Bizim bildiyimiz yeganə bir elm, tarix elmidir. Tarix iki cəhətdən nəzərdən keçirilə bilər, onu təbiət tarixi ilə insanlar tarixinə bölmək olar. Lakin bu iki cəhət bir-biri ilə qırılmaz şəkildə bağlıdır nə qədər ki, insanlar mövcuddur, təbiət tarixi ilə insanlar tarixi bir-birindən

qarşılıqlı şəkildə asılıdır. Təbiətşünaslıq adlanan təbiət tarixinin burada bizə dəxli yoxdur, biz insanların tarixi ilə məşğul olacağıq, çünki, demək olar, bütün ideologiya ya bu tarixi yanlış başa düşməkdən, ya da ondan tamamilə ayrılıb təcrid olunmaqdan ibarətdir. Ideologiyanın özü bu tarixin ancaq bir cəhətidir».

Üzü ağardılmış əlyazmasının birinci variantında daha sonra tarixin materialistcəsinə anlaşılmmasının müqəddəm şərtləri haqqında üstündən qələm çəkilməmiş bir parça gəlir. Həmin nəşrdə bu parça aşağıda üzü ağardılmış əlyazmasının əsas (ikinci) variantının mətnində § 2 şəklində verilmişdir (bax: səh. 7–8). Red.)

[1.] ÜMUMİYYƏTLƏ İDEOLOGİYA, XÜSUSƏN ALMAN İDEOLOGİYASI

[1. 2] Alman tənqidi özünün son gücənməsinədək fəlsəfə zəminindən ayrılmırdı. Özünün ümumfəlsəfi müqəddəm şərtlərini tədqiq etməkdən çox uzaq olan bu tənqidin bütün problemləri müəyyən fəlsəfə sistemi zəminində, məhz Hegel sistemi zəminində əmələ gəlib böyümüşdür. Bu sistemin yalnız cavablarında deyil, suallarının özündə də uydurma var idi. Meydana təzəcə çıxmış bu tənqidçilərdən hər biri Hegel fəlsəfəsindən kənara çıxdığını iddia etsə də, bunlardan heç biri Hegel sistemini hərtərəfli tənqiddə girişməyə, hətta təşəbbüs də etməmişdir, bunun da səbəbi Hegeldən bu cür asılı olmaqdır. Onların Hegelə qarşı və bir-birinə qarşı mübahisəsi bununla məhdudlaşır ki, onlardan hər biri Hegel sisteminin bircə cəhətindən yapışib onu həm bütövlükdə götürülən sistemə qarşı, həm də başqalarının tutub yapışdığı cəhətlərə qarşı yönəldir. Əvvəlcə onlar Hegel kateqoriyalarından, məsələn, «substansiya» və «mənlilik şüuru» (F.Ştrausun və B.Bauerin əsas kateqoriyaları. Red.)

Kateqoriyalarından xalis şəkildə, əslində olduğu kimi yapışdırıdılar; sonra bu kateqoriyaları camaata daha yaxın adla, məsələn, «cins», «vahid», «insan» (L.Feyerbaxın və M.Ştirninin əsas kateqoriyaları. Red.) Və i.a. Adlandırıb təhrif etdilər.

Ştrausdan Ştirnerədək bütün alman fəlsəfi tənqidi dini təsəvvürlərin tənqidi ilə məhdudlaşır (Əlyazmasında daha sonra aşağıdakı parçanın üstündən qələm çəkilib pozulmuşdur «Bu tənqid dünyanı hər cür bələdən xilas edən mütləq xilaskar rolunu oynadığını iddia edirdi. Həmişə din bu filosofların xoşuna gəlməyən münasibətlərin son səbəbi kimi, başlıca düşmən kimi gözdən keçirilir və təfsir edilirdi». Red). Həqiqi din və sözün əsil mənasında ilahiyyat burada çıxış nöqtəsi vəzifəsini görürdü. Dini şüur və dini təsəvvürün nə demək olduğuna sonralar müxtəlif şəkildə tərif verilirdi. Bütün tərəqqi ondan ibarət idi ki, zahirən hakim olan metafizik, siyasi, hüquqi, əxlaqi və başqa təsəvvürlər də dini təsəvvürlər və ya ilahiyyat təsəvvürləri sahəsinə gətirilib çıxardılırdı, bir də ondan ibarət idi ki, siyasi, hüquqi və əxlaqi şüur dini şüur və ya ilahiyyat şüuru elan edilirdi, müəyyən siyasi, hüquqi, əxlaqi keyfiyyətlərə malik insan isə—nəticə etibarı ilə «ümumiyyətlə insan»—dindar insan kimi qələmə verilirdi. Dinin hökmranlığı əvvəlcədən fərz edilirdi. Hökmran olan hər bir münasibət yavaş-yavaş dini münasibət kimi elan edilməyə başlanırdı və pərəstişə çevrilirdi,—hüquqa pərəstiş, dövlətə pərəstiş və i.ə. Şəklini alırdı. Hər yerdə yalnız əhkam və əhkama inam var idi. Dünya getdikcə daha böyük həcmdə dini qanunlara tabe edilirdi, o qədər ki, nəhayət, çox möhtərəm müqəddəs Maks (Maks Ştirner. Red.) Onu «en bios» (Tamamilə, başdan ayağa. Red.) Müqəddəs elan edə bildi və beləliklə, onun işini həmişəlik bitirmiş oldu.

Köhnə hegelçilər belə hesab edirdilər ki, onlar hər şeyi Hegelin bu və ya başqa bir məntiqi kateqoriyasına gətirib çıxarmışlarsa, başa düşmüşlər. Gənc hegelçilər hər şeyi tənqid edərək, hər yerə dini təsəvvür gətirir və ya hər şeyi ilahi elan edirdilər. Gənc hegelçilər köhnə hegelçilərin belə bir inamına şərikdirlər ki, mövcud dünyada din, anlayışlar, ən ümumi olan şey hökmrandır. Lakin bəziləri bu hökmranlığı qəsbkarlıq sayıb ona qarşı üsyan edirlər, başqaları isə bu hökmranlığı qanuni bir şey kimi mədh edib tərifləyirlər.

Bu gənc hegelçilərin nəzərində təsəvvürlər, fikirlər və anlayışlar, onların müstəqil bir şeyə çevirdikləri ümumiyyətlə şüur məhsulları insanların əsil buxovu hesab olunduğuna görə,—eyni ilə köhnə

hegelçilərdə olduğu kimi bunlar insan cəmiyyətinin həqiqi bəndləri elan edildiyinə görə,—aydındır ki, gənc hegelçilər ancaq şüurun bu illüziyalarına qarşı mübarizə etməlidirlər. Gənc hegelçilərin fantaziyasına görə insanların münasibətləri, bütün hərəkətləri və bütün rəftarı, onların buxov və hədləri öz şüurlarının məhsulu olduğuna görə, gənc hegelçilər tam ardıcılıqla insanların qarşısına belə bir mənəvi tələb qoyurlar ki, indiki şüurlarını insani, tənqidi və ya eqoist şüurla (L.Feyerbax, B.Bauer və M.Ştirner nəzərdə tutulur. Red) əvəz etsinlər və beləliklə, onları sıxışdıran hədləri aradan qaldırsınlar. Şüuru dəyişdirmək haqqında irəli sürülən bu tələb, mövcud şeyi başqa cür təfsir etmək tələbindən ibarətdir ki, bu da mövcud olanı təsdiq edib başqa şəkildə təfsir etmək deməkdir. Gənc hegelçi ideoloqlar, onların guya «dünyanı sarsıdan» ibarələrinə əks olaraq, çox böyük mühafizəkardırlar. Gənc hegelçilərin ən gəncləri öz fəaliyyətləri üçün ən dəqiq bir ifadə tapıb bildirmişlər ki, onlar ancaq «ibarələrə» qarşı mübarizə edirlər. Ancaq onlar unudurlar ki, özləri bu ibarələrin qarşısına ibarədən başqa bir şey qoymurlar və mövcud olan həqiqi dünyanın yalnız ibarələrinə qarşı mübarizə edirlərsə, heç də bu dünyaya qarşı mübarizə etmirlər. Bu fəlsəfi tənqidin əldə edə bildiyi yeganə nəticə xristianlıq haqqında bir neçə izahatdan, özü də dinin tarixi haqqında birtərəfli izahatdan ibarətdir; onların bütün başqa iddiaları isə, bu əhəmiyyətsiz izahatla guya dünya miqyasında tarixi əhəmiyyətli kəşflər etdikləri haqqındakı iddialara verilən bəzək-düzəkdən başqa bir şey deyildir.

Bu filosoflardan heç birinin ağına belə gəlməmişdir ki, alman fəlsəfəsinin həqiqi alman gerçəkliyi ilə əlaqəsi olduğuna, onların tənqidi fikirləri ilə öz yaşadıqları maddi mühit arasında əlaqə olduğuna dair özlərinə bir sual versin (Əlyazmasının üzü ağardılmış əsas variantında sonra səhnənin qalan hissəsində mətn yoxdur. Sonra yeni səhifədən başlayan mətn indiki nəşrdə § 3 şəklində verilir. Red.).

[2.] TARIXİN MATERIALİSTCƏSİNƏ ANLAŞILMASININ ƏSAS TUTDUĞU MÜQƏDDƏM ŞƏRTLƏR

(Həmin paraqrafın mətni üzü ağardılmış əlyazmasının birini variantından götürülmüşdür. Red.)

[s. 3] O müqəddəm şərtlər ki, biz onlardan başlayırıq əsassız deyildir, onlar ehkam deyildir, elə həqiqi müqəddəm şərtlərdir ki, bunlardan ancaq xəyalən sərf-nəzər etmək olar. Bunlar–həqiqi fərdlərdir, onların fəaliyyətidir, onların həyatının həm hazır şəkildə tapıb əldə etdikləri, həm də öz fəaliyyətləri ilə yaratdıqları maddi şəraitidir. Beləliklə, bu müqəddəm şərtlər xalis empirik yolla müəyyən edilə bilər [s. 4].

Hər bir bəşər tarixinin birinci müqəddəm şərti, əlbəttə, canlı insan fərdlərinin mövcud olmasıdır (Əlyazmasında daha sonra üstündən qələm çəkilib pozulan belə bir parça gəlir: «Bu fərdləri heyvanlardan fərqləndirən birinci tarixi iş ondan ibarət deyildir ki, fərdlər düşünülər, ondan ibarətdir ki, fərdlər özləri üçün zəruri olan həyat vasitələrini istehsal etməyə başlayırlar». Red.). Buna görə də müəyyən şəkildə təsdiq edilməsi lazım gələn birinci konkret fakt bu fərdlərin bədən quruluşu və bundan asılı olaraq, yerdə qalan təbiətə fərdlərin münasibətidir. Aydındır ki, biz burada nə insanların özünün cismani xassələrini öyrənməkdə, nə də onların rast gəldikləri təbii şəraiti, yəni geoloji, oroqrafik-hidroqrafik münasibətləri, iqlim münasibətlərini və başqa münasibətləri öyrənməkdə dərinliklərə əl ata bilmərik (Əlyazmasında daha sonra üstündən qələm çəkilmiş belə bir parça gəlir: «Lakin bu münasibətlər insanların yalnız təbii surətdə əmələ gələn ilk bədən quruluşu və xüsusən onların arasındakı irq fərqləri üçün şərt olmaq deyil, bu günədək davam edən bütün sonrakı inkişaf və ya inkişafın yoxluğu üçün də şərt olmuşdur». Red.). Hər bir tarixşünaslıq bu təbii əsasları və tarixin gedişində insanların fəaliyyəti nəticəsində bu əsasların uğradığı dəyişiklikləri rəhbər tutmalıdır.

İnsanları heyvanlardan şüura görə, dinə görə–ümumiyyətlə istənilən hər şeyə görə, –fərqləndirmək olar. Onların özləri bədənlərinin quruluşundan asılı olan addımı ataraq, özləri üçün zəruri həyat vasitələrini istehsal etməyə başlayan kimi özlərini heyvanlardan fərqləndirməyə başlamış olurlar. İnsanlar özləri üçün zəruri olan həyat vasitələrini istehsal etməklə öz maddi həyatlarının özünü də dolayı yolla istehsal edirlər.

İnsanlar özləri üçün zəruri olan həyat vasitələrini istehsal edirkən işlətdikləri üsul hər şeydən əvvəl onların hazır şəkildə tapdıqları və yenidən hasil edilməsi lazım gələn həyat vasitələrinin özünün xassələrindən asılıdır.

[s. 5] Bu istehsal üsulunu onun, yalnız fərdlərin cismani mövcudluğunun təkrar istehsalı olması cəhətdən təhlil etmək olmaz. Bu istehsal üsulu daha artıq dərəcədə həmin fərdlərin müəyyən fəaliyyət üsuludur, onların həyat fəaliyyətinin müəyyən növüdür, onların müəyyən həyat tərzidir. Fərdlərin həyat fəaliyyəti necədirsə, onların özləri də elədir. Deməli, onlar nədirlərsə, bu onların istehsalına uyğundur, həm onların nə istehsal etdiklərinə, həm də necə istehsal etdiklərinə uyğudur. Deməli, fərdlərin nə olduqları onların istehsalının maddi şəraitindən asılıdır.

Bu istehsal ilk dəfə əhalinin artması ilə başlanır. Bunun özü yenə də fərdlərin öz aralarında ünsiyyət [Verkehr] olmasını tələb edir⁶. Bu ünsiyyət forması da istehsaldan asılıdır (Üzü ağardılmış əlyazmasının birinci variantı burada qurtarır. İndiki nəşrdə daha sonra yenə də uzü ağardılmış əlyazmasının əsas variantının mətni gəlir. Red).

[3.] İSTEHSAL VƏ ÜNSİYYƏT. ƏMƏK BÖLGÜSÜ VƏ MÜLKİYYƏT FORMALARI: TAYFA MÜLKİYYƏTİ, ANTİK MÜLKİYYƏT, FEODAL MÜLKİYYƏTİ

[v. 3] Müxtəlif millətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlər bunlardan hər birinin öz məhsuldar qüvvələrini, əmək bölgüsünü və daxildəki ünsiyyətini nə dərəcədə inkişaf etdirmiş olmasından asılıdır. Bu müddəa ümumiyyətlə qəbul olunmuş müddəadır. Lakin bir millətin başqa millətlərlə yalnız əlaqəsi deyil, millətin özünün daxili quruluşu da onun istehsalının, daxili və xarici əlaqələrinin inkişafı dərəcəsindən asılıdır. Millətin məhsuldar qüvvələrinin inkişaf səviyyəsi bu millətdə əmək bölgüsünün nə dərəcədə inkişaf etdiyində aydın aşkara çıxır. Hər bir yeni məhsuldar qüvvə,—o vaxtadək məlum olan məhsuldar qüvvələrin sadəcə kəmiyyət cəhətdən genişlənməsindən ibarət

olmadığı üçün (məsələn, yeni torpaqların əkilib becərilməsi),—əmək bölgüsünün daha da inkişaf etməsinə səbəb olur.

Bu və ya başqa bir millət daxilində əmək bölgüsü hər şeydən əvvəl sənaye və ticarət əməyinin əkinçilik əməyindən ayrılması ilə nəticələnir, beləliklə də şəhərin kənddən ayrılmasına və bunların mənafeyinin bir-birinə əks olmasına gətirib çıxarır. Əmək bölgüsünün daha da inkişaf etməsi ticarət əməyinin sənaye əməyindən ayrılıb xüsusiləşməsi ilə nəticələnir. Eyni zamanda bu müxtəlif sahələr daxilində əmək bölgüsü nəticəsində bu və ya başqa bir əmək sahəsində əməkdaşlıq edən fərdlərin müxtəlif bölmələri də, öz növbəsində inkişaf edir. Bu müxtəlif bölmələrin bir-birinə nisbətlə vəziyyəti əkinçilik, sənaye və ticarət əməyinin tətbiq olunması üsulundan (patriarxallıq, köləlik, silklər, siniflər) asılıdır. Ünsiyyət daha çox inkişaf edəndə həmin münasibətlər müxtəlif millətlər arasındakı qarşılıqlı münasibətlərdə də aşkara çıxır

Əmək bölgüsünün müxtəlif inkişaf pillələri eyni zamanda müxtəlif mülkiyyət formalarıdır, yəni əmək bölgüsünün hər pilləsi fərdlərin materiala, alətlərə və əmək məhsullarına münasibətlərinə uyğun olaraq, onların bir-biri ilə münasibətlərini də müəyyən edir.

Birinci mülkiyyət forması tayfa mülkiyyətidir⁷. Bu mülkiyyət istehsalın inkişaf etməmiş mərhələsinə uyğundur, bu zaman insanlar ovçuluq və balıqçılıqla, maldarlıqla və ya, ən çoxu, əkinçiliklə məşğul olub yaşayırlar. Son halda, insanlar əkinçiliklə məşğul olanda mülkiyyət forması tələb edir ki, hələ mənimsənilməmiş torpaqlar xeyli çox olsun. Bu mərhələdə əmək bölgüsü hələ çox zəif inkişaf etmişdir və ailədə təbii şəkildə əmələ gələrək mövcud olan əmək bölgüsünün daha da genişlənməsi ilə məhdudlaşır. Buna görə də ictimai quruluş ailənin yalnız genişlənməsi ilə məhdud olur: tayfanın patriarxal başçısı, ona tabe edilən tayfa üzvləri, nəhayət, qullar. Ailədə gizli şəkildə mövcud olan köləlik ancaq tədriclə, əhalinin və tələbatın artması və xariclə ünsiyyətin—həm müharibələr şəklində, həm də mübadilə ticarəti şəklində—genişlənməsi ilə birlikdə inkişaf edir.

İkinci mülkiyyət forması antik icma və dövlət mülkiyyətidir ki, başlıca olaraq, bir neçə tayfanın müqavilə bağlamaq və ya istilaçılıq yolu ilə bir şəhərdə birləşməsi nəticəsində meydana gəlir və burada köləlik mühafizə olunub qalır. İcma mülkiyyəti ilə yanaşı daşınan, sonralar isə habelə daşınmayan xüsusi mülkiyyət də inkişaf edir, lakin bu xüsusi mülkiyyət forması normadan kənara çıxıb icma mülkiyyətinə tabe vəziyyətdə olur. Dövlətin vətəndaşları özlərinin işləyən qullarına yalnız birlikdə sahiblik edirlər və buna görə də icma mülkiyyəti forması ilə əlaqədardırlar. Bu, dövlətin fəal vətəndaşlarının birgə xüsusi mülkiyyətidir və bu vətəndaşlar təbii şəkildə əmələ gəlmiş bu birlik formasını qulların qarşısında mühafizə edib saxlamağa məcburdurlar. Buna görə də cəmiyyətin həmin bünövrəyə əsaslanan bütün quruluşu və onunla birlikdə xalq hakimiyyəti tənəzzül edir, həm də xüsusi mülkiyyət, xüsusilə də daşınmayan xüsusi mülkiyyət nə dərəcədə inkişaf edirsə, bu da eyni dərəcədə tənəzzül edir. Əmək bölgüsü daha artıq inkişaf etmiş xarakterdə olur. Biz artıq şəhər ilə kənd arasında, sonralar isə dövlətlər arasında əksliklərə təsadüf edirik, bu dövlətlərdən bəziləri şəhərlərin, bəziləri də kəndlərin mənafeyini təmsil edir şəhərlərin daxilində isə əkslik sənaye ilə dəniz ticarəti arasında olur. Vətəndaşlar ilə qullar arasında sinfi münasibətlər artıq özünün tam inkişaf etmiş dərəcəsinə çatmışdır.

Burada xüsusi mülkiyyət inkişaf edəndən sonra ilk dəfə elə münasibətlər meydana gəlir ki, biz bu münasibətlərə—ancaq daha iri miqyasda—müasir xüsusi mülkiyyəti gözdən keçirəndə yenə də təsadüf edəcəyik. Bir tərəfdən, Romada xüsusi mülkiyyətin çox tez başlanan təmərküzüdür (Litsininin aqrar qanunu⁸ bunun sübutudur), bu, vətəndaş müharibələri zamanından etibarən və xüsusilə imperatorlar zamanında çox sürətlə inkişaf etmişdi; digər tərəfdən isə, bununla əlaqədar olaraq, plebey xırda kəndlilər proletariata çevrilmişdi; lakin bu proletariat varlı vətəndaşlar ilə qullar arasında orta vəziyyətdə olduğuna görə müstəqil surətdə inkişaf etmədi.

Üçüncü forma, feodal və ya silk mülkiyyəti formasıdır. Antik dövr üçün şəhər və onun kiçik ətrafı çıxış nöqtəsi vəzifəsini görmüşdüsə, orta əsrlər üçün kənd çıxış nöqtəsi vəzifəsini gördü. Çıxış nöqtəsində

əmələ gələn bu dəyişiklik ilk əhalinin seyrəkliyindən və geniş sahədə yayılmış olmasından asılı idi və istilacıların axını əhalinin sayını o qədər də artırmırdı. Buna görə də Yunadistan və Romaya əks olaraq, feodalizmin inkişafı, Roma istilalarının və bunlarla əlaqədar olaraq, əvvəlcə əkinçiliyin yayılmasının hazırladığı daha geniş ərazidə başlandı. Tənəzzül edən Roma imperiyasının son əsrləri və Romanın barbarlar tərəfindən istila edilməsi külli miqdarda məhsuldar qüvvələri dağıtdı əkinçilik tənəzzül etdi, sənaye satışın getməməsi üzündən zəiflədi, ticarət ölgün hala düşdü və ya zorakılıqla dayandırıldı, kənd və şəhər əhalisi azaldı. İstilacıların qarşılaşdığı bütün bu şərait və bu şəraitdən asılı olaraq, həyata keçirilən istila üsulu germanların hərbi quruluşunun təsiri ilə feodal mülkiyyətini inkişaf etdirdi. Tayfa və icma mülkiyyətləri kimi feodal mülkiyyəti də müəyyən cəmiyyətə [Geminwesen] əsaslanır, lakin bilavasitə istehsal edən sinif olmaq etibarlı ilə həmin cəmiyyətə əks olaraq antik dünyadakı kimi qullar deyil, xırda təhkimli kəndlilərdir. Feodalizmin tam inkişafı ilə birlikdə şəhərlərə qarşı antaqonizm də meydana çıxır. Torpaq sahibliyinin pilləli tabelik (iyerarxiya) quruluşu və bununla əlaqədar olan silahlı drujinalar sistemi zadəganlara təhkimlilər üzərində ağalıq etmək imkanı verirdi. Antik icma mülkiyyəti kimi bu feodalizm quruluşu da qul halına salınmış istehsal edən sinfə qarşı yönəldilən birlik idi; yalnız birlik formaları və bilavasitə istehsalçılara qarşı münasibət bir-birindən fərqli idi, çünki müxtəlif istehsal şəraiti mövcud idi.

Torpaq sahibliyinin bu feodalizm quruluşuna şəhərlərdə korporasiya mülkiyyəti, sənətin feodal təşkili uyğun idi. Burada mülkiyyət başlıca olaraq hər bir ayrıca fərdin əməyindən ibarət idi [v. 4]. Birləşmiş quldur zadəganlara qarşı birləşmək zərurəti, sənayeçi eyni zamanda tacir olduğu dövrdə bazar binalarına hiss edilən ehtiyac, o zaman çiçəklənib tərəqqi edən şəhərlərə axınla gələn qaçqın təhkimlilər rəqabətinin artması, bütün ölkənin feodalizm quruluşu—bütün bunlar sevləri törətdi əhali artdığı halda sayı heç dəyişməyib olduğu kimi qalan sənətkarlar içərisində ayrı-ayrı şəxslərin qənaət edib yavaş-yavaş kiçik kapital yığmaları nəticəsində usta köməkçiləri və

şagirdləri sistemi inkişaf etdi və bu sistem kəndlərdə olan pilləli tabelik kimi şəhərlərdə də pilləli tabelik yaratdı,

Beləliklə, feodalizm dövründə başlıca mülkiyyət forması, bir tərəfdən torpaq mülkiyyətinə zəncirlənib bağlanan təhkimlilərin əməyi ilə birlikdə bu mülkiyyətin özü, digər tərəfdən isə usta köməkçilərinin əməyi üzərində hakim olan xırda kapitalın mövcud olması ilə sənətkarın öz əməyi idi. Bu iki mülkiyyət növünün quruluşu istehsalın məhdud münasibətlərindən–torpağın zəif və ibtidai şəkildə əkilib becərilməsindən və sənayenin sənət tipində olmasından asılı idi. Feodalizmin çiçəklənib inkişaf etdiyi dövrdə əmək bölgüsü az idi. Hər ölkədə şəhər ilə kənd arasında əkslik var idi; silk quruluşu, həqiqətən kəskin ifadə olunmuş xarakterdə idi, lakin kəndlərdə knyazlar, zadəganlar, ruhanilər və kəndlilər bölgüsündən, şəhərlərdə isə ustalar, usta köməkçiləri və şagirdlər, bir az sonra habelə günəmuzdçu plebeylər bölgüsündən başqa az-çox əhəmiyyətli əmək bölgüsü yox idi. Əkinçilikdə torpağın parsel şəklində becərilməsi bu bölgünü çətinləşdirirdi, bununla yanaşı kəndlilərin özünün ev sənayesi meydana gəlmişdi sənayedə isə ayrı-ayrı sənətlər daxilində əmək bölgüsü əsla yox idi, ayrı-ayrı sənətlər arasında isə əmək bölgüsü çox az idi. Daha köhnə şəhərlərdə sənaye ilə ticarət arasında əmək bölgüsü daha əvvəldən var idi yeni şəhərlərdə bu bölgü ancaq daha sonralar, yeni şəhərlər bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətə girişdiyi zaman inkişaf etmişdi.

Daha geniş ərazilərin feodal krallıqlarında birləşməsi həm torpaq zadəganları, həm də şəhərlər üçün bir tələbat idi. Buna görə də hakim sinif olan zadəganların təşkilatına hər yerdə hökmdar başçılıq edirdi (Əlyazmasında bundan sonra səhifənin qalan hissəsində mətn yazılmamışdır. Daha sonra yeni səhifədən tarixin materialistcəsinə anlaşılmamasının mahiyyəti haqqındakı xülasə başlanır. Mülkiyyətin dördüncü, burjua forması aşağıda, fəslin IV hissəsində gözdən keçirilir, §§ 2–4. Red.).

[4.] TARİXİN MATERIALİSTCƏSİNƏ ANLAŞILMASININ MAHİYYƏTİ. İCTİMAİ VARLIQ VƏ İCTİMAİ ŞÜUR

[v. 5] Beləliklə, iş bu vəziyyətdədir müəyyən tərzdə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan müəyyən fərdlər (İlk variantı: «müəyyən fərdlər müəyyən istehsal münasibətlərində». Red.), müəyyən ictimai və siyasi münasibətlərə girirlər. Empirik müşahidə ictimai və siyasi quruluşun istehsal ilə əlaqəsini ayrılıqda götürülən hər bir halda təcrübədə və heç bir kələkbazlığa və spekulyasiyaya yol vermədən aşkara çıxarmalıdır. İctimai quruluş və dövlət daim müəyyən fərdlərin həyat prosesindən meydana gəlir,—həm də öz təsəvvüründə və ya özgəsinin təsəvvüründə belə görünə biləcək fərdlərin deyil, həqiqətdə olduğu kimi götürülən fərdlərin, yəni necə hərəkət edirlərsə, maddi istehsal ilə məşğul olurlarsa və deməli, onların özbaşınalığından asılı olmayan müəyyən maddi hədlərin, müqəddəm şərtlərin və şəraitin mövcudluğunda özlərini təsirli şəkildə necə büruzə verirlərsə, o şəkildə götürülən fərdlərin həyat prosesindən meydana gəlir (Əlyazmasında daha sonra üstündən qələm çəkilən belə bir parça gəlir «Bu fərdlərin özləri üçün yaratdığı təsəvvürlər ya onların təbiətə münasibətləri haqqındakı təsəvvürlərdir, yaxud öz aralarındakı münasibətlər haqqındakı təsəvvürlər, ya da onların özünün nə olduqları haqqındakı təsəvvürlərdir. Aydınır ki, bütün bu hallarda həmin təsəvvürlər onların həqiqi münasibətləri və fəaliyyətlərinin, onların istehsallarının, onların ünsiyyətlərinin, onların ictimai və siyasi təşkilatlarının—həqiqi və ya xəyali—şüurlu ifadəsidir. Bunun əksi olan ehtimal yalnız o halda mümkün sayıla bilər ki, maddi cəhətdən şərtləşdirilmiş həqiqi fərdlərin ruhundan başqa nə isə xüsusi bir ruhun da mövcud olduğu güman edilsin. Əgər bu fərdlərin həqiqi münasibətlərinin şüurlu ifadəsi xəyalidirsə, əgər onlar öz gerçəkliyini öz təsəvvürlərində başayaq qoyurlarsa, bu yenə də onların maddi fəaliyyətinin məhdud üsulda olmasının nəticəsidir və onların buradan irəli gələn məhdud ictimai münasibətlərinin nəticəsidir». Red.).

İdeyaların, təsəvvürlərin və şüurun hasil edilməsi əvvəlcə bilavasitə insanların maddi fəaliyyətinə və maddi ünsiyyətinə, real həyat dilinə bağlıdır. Təsəvvürlərin əmələ gəlməsi, təfəkkür, insanların mənəvi

ünsiyyəti burada onların maddi fəaliyyətinin hələ bilavasitə məhsuludur. Eyni hal, bu və ya başqa xalqın siyasəti, qanunları, əxlaqı, dini metafizikası və i.a. Dilində təzahür edən mənəvi istehsala da aiddir. İnsanlar öz təsəvvürlərini, ideyalarını və sairəni özləri hasil edirlər, lakin burada hərəkətdə olan elə həqiqi insanlardan bəhs edilir ki, onların istehsal qüvvələrinin müəyyən inkişaf dərəcəsində olması və ünsiyyətinin ən uzaq keçmişdəki formaları da daxil olmaqla buna uyğun şəkildə inkişaf etməsi şərt qoyulur (İlk variantı: «İnsanlar öz təsəvvürlərini, ideyalarını və i.a. Özləri hasil edirlər və məhz o insanlar ki, öz maddi həyatlarının, öz maddi ünsiyyətlərinin istehsal üsulundan, ictimai və siyasi quruluşda onun sonrakı inkişafından asılıdırlar». Red.). Şüur [das Bewubtesein] heç vaxt dərk edilmiş varlıqdan [das bewubte Sein] başqa bir şey ola bilməz, insanların varlığı isə onların həyatının real prosesidir. Bütün ideologiyada insanlar və onların münasibətləri qaranlıq kamerada olduğu kimi başayaq qoyulmuş olurlarsa, bu hadisə də eyni ilə onların həyatının tarixi prosesindən irəli gəlir necə ki, gözün tor qişasında şeylərin tərs şəkli onların həyatının bilavasitə fiziki prosesindən irəli gəlməkdədir.

Göydən yerə enən alman fəlsəfəsinin tamam əksinə olaraq, burada biz yerdən göyə qalxırıq, yəni insanların dediklərini, xəyal etdiklərini, təsəvvür etdiklərini əsas tutmuruq,—həmçinin biz yalnız sözdə mövcud olan, düşünülmə, xəyal olunan, təsəvvür edilən insanları əsas tutmuruq ki, onlardan həqiqi insanlara keçək; bizim əsas tutduğumuz çıxış nöqtəsi fəaliyyət göstərən həqiqi insanlardır, habelə biz insanların həqiqi həyat prosesinin ideoloji inikaslarının və əks-sədalarının inkişafını da bu həyat prosesindən bir nəticə kimi çıxardırıq. Hətta insanların beynində əmələ gələn dumanlı törəmələr də onların maddi həyat prosesinin zəruri məhsuludur, bir növ buxarıdır ki, maddi müqəddəm şərtlərlə əlaqədar olan bu proses empirik şəkildə müəyyən edilə bilər. Beləliklə, əxlaq, din, metafizika və ideologiyanın başqa növləri və bunlara uyğun olan şüur formaları zahiri müstəqilliyini itirir. Onların tarixi yoxdur, onların inkişafı yoxdur: öz maddi istehsallarını və öz maddi ünsiyyətini inkişaf etdirən insanlar özlərinin bu gerçəkliyi ilə birlikdə öz təfəkkürlərini və öz təfəkkür məhsullarını

da dəyişdirirlər. Şüur həyatı müəyyən etmir, həyat şüuru müəyyən edir. Birinci baxış üsulunda canlı bir fərd olmaq şərti ilə şüuru əsas tuturlar; gerçək həyata uyğun olan ikinci baxış tərzində isə həqiqi canlı fərdlərin özünü əsas tuturlar və şüura ancaq bu fərdlərin şüuru kimi baxırlar.

Bu baxış üsulu müqəddəm şərtlərdən məhrum deyildir. Bu üsul həqiqi müqəddəm şərtləri əsas tutur, bir an belə bunlardan ayrılmır. Bu üsulun müqəddəm şərtləri xəyali qapalılıq və mücərrədlik halında götürülmüş insanlar deyil, müəyyən şəraitdə cərəyan edib həqiqətdə, empirik şəkildə müşahidə olunan inkişaf prosesində götürülmüş insanlardır. Bu canlı həyat prosesi təsvir ediləndə tarix, özləri hələ abstrakt olan empiriklərdə olduğu kimi, cansız faktlar yığını olmaq vəziyyətindən, yaxud da idealistlərdə olduğu kimi, xəyali subyektlərin xəyali fəaliyyəti olmaq vəziyyətindən xilas edilir.

Həqiqi həyat qarşısında spekulativ təfəkkürün qurtardığı yerdə, məhz burada həqiqi müsbət elm başlanır, insanların əməli fəaliyyəti, əməli inkişaf prosesi təsvir edilməyə başlanır. Şüur haqqında ibarələrin arası kəsilir, zira bunların yerini həqiqi bilik tutmalıdır. Gerçəkliyin təsviri müstəqil fəlsəfəni öz həyatı mühitindən məhrum edir. Ən yaxşı halda bu mühiti insanların tarixi inkişafının tədqiq olunmasından təcrid edilən ən ümumi nəticələrin bir yerə toplanması əvəz edə bilər. Həqiqi tarixdən qoparılıb ayrılan və özlüyündə götürülən bu mücərrədliklərin heç bir qiyməti yoxdur. Bunlar yalnız tarixi materialın qaydaya salınmasını asanlaşdırmaq üçün, onun ayrı-ayrı təbəqələrinin ardıcılığını nəzərdə tutmaq üçün yaraya bilər. Lakin fəlsəfədən fərqli olaraq bu mücərrədliklər heç də elə resept və ya sxemlər vermir ki, tarixi dövrləri bunlara uyğunlaşdırmaq mümkün olsun. Əksinə, çətinlik ancaq o zaman başlanır ki, insanlar ya keçmiş dövrlərdən birinə, ya da müasir dövrə aid materialı tədqiq edib qaydaya salmağa, onu həqiqi şəkildə təsvir etməyə girişirlər. Bu çətinliklərin aradan qaldırılması elə müqəddəm şərtlərdən asılıdır ki, bunlar burada əsla verilə bilməz, çünki bu müqəddəm şərtlər ancaq ayrılıqda götürülən hər dövrdəki fərdlərin həqiqi həyat prosesinin və fəaliyyətinin tədqiqinin gedişində yaranır. Biz ideologiyaya əks olaraq istifadə

etdiyimiz bu mücərrədliklərdən bəzilərini burada ayırır tarixi misallar gətirməklə izah edəcəyik (Üzü ağardılmış əlyazmasının əsas (ikinci) variantı burada qurtarır. İndiki nəşrdə daha sonra ilk əlyazmasının üç hissəsi gəlir. Red.).

[II]

[1.] İNSANLARI HƏQİQƏTDƏ AZAD ETMƏYİN ŞƏRTLƏRİ

[1] Əlbəttə, biz özümüzü zəhmətə salıb müdrik filosoflarımıza öyrətməyəcəyik ki, əgər onlar fəlsəfəni, ilahiyyəti, substansiyanı və bütün başqa zir-zibili «mənlik şüurunda» əridib həll etmişlərsə, əgər onlar «insanı» heç bir zaman qulu olmadığı bu ibarələrin hökmranlığından azad etmişlərsə, «insanın» «azad edilməsi» hələ bir addım da irəliləməmişdir (Marksın kənarda belə bir qeydi var: «Fəlsəfi və həqiqi azadlıq». «Ümumiyyətlə insan. Tək. Fərd». «Geoloji, hidroqrafik və i.a. Şərait. İnsan bədəni. Tələbat və əmək». Red); həqiqi azadlığı ancaq həqiqi dünyada və həqiqi vasitələrlə həyata keçirmək mümkündür və başqa cür mümkün deyildir; buxar maşını və mül-cenni olmadan köləliyi aradan qaldırmaq olmaz və əkinçilik yaxşılaşdırılmadan təhkimçilik ləğv edilə bilməz; ümumiyyətlə nə qədər ki, insanlar özlərini yemək, içmək, mənzil və geyim cəhətdən keyfiyyət və kəmiyyətcə tamamilə təmin edə bilmirlər, onları azad etmək olmaz. «Azadlıq» fikir işi deyil, tarixi işdir və tarixi münasibətlər, sənayenin, ticarətin, əkinçiliyin, ünsiyyətin vəziyyəti onunla nəticələnəcəkdir... (Əlyazması korlanmışdır: vərəqin aşağı kənarı cırılmışdır və mətnin bir sətri yoxdur. Red.) [2] sonra, habelə onların müxtəlif inkişaf pillələrinə uyğun olaraq, substansiya, subyekt, mənlik şüuru və xalis tənqid cəfəngiyatını, eyni ilə də din və ilahiyyət cəfəngiyatını, bundan sonra isə onlar öz inkişafında kifayət qədər irəli getmiş olsalar, onu təkrar aradan qaldırırlar (Marksın kənarda belə bir qeydi var: «İbarələr və həqiqi hərəkət. İbarənin Almaniya üçün əhəmiyyəti». Red.). Əlbəttə, tarixi inkişafın ən acınacaqlı şəkildə əmələ gəlmiş Almaniya kimi bir ölkədə xalis fikir sahəsindəki bu hərəkətlər, köylərə qaldırılan bu

hərəkətsiz yoxsulluq tarixi hərəkətlərin çatışmazlığının yerini doldurur, kök atır, odur ki, buna qarşı mübarizə etmək lazımdır. Lakin bu mübarizə yerli əhəmiyyəti olan mübarizədir (Marksın kənarda belə bir qeydi var: «Dil gerçəkliyin dilidir». Red.).

[2.] FEYERBAX MATERIALİZMİNİN SEYRÇİLİYİ VƏ ARDICILSIZLIĞININ TƏNQİDİ

...(Burada əlyazmasının beş səhifəsi çatışmır. Red.) [8] doğrudan da əməli materialist üçün, yəni kommunist üçün də bütün məsələ mövcud dünyanı inqilabiləşdirməkdən, mövcud vəziyyətə qarşı əməli surətdə çıxış etməkdən və bu vəziyyəti dəyişdirməkdən ibarətdir. Feyerbaxda buna bənzər baxışlara aradək təsadüf edilirsə də, bu baxışlar heç vaxt dağınıq gümanlar çərçivəsindən kənara çıxmır və onun ümumi dünyabaxışına çox cüzi təsir göstərir, həm də o qədər cüzi təsir göstərir ki, bu baxışlarda ancaq inkişaf edə biləcək rüşeymlərdən başqa bir şey görmək mümkün deyildir. Feyerbaxın hiss olunan dünyanı «anlaması» bir tərəfdən bu dünyanı yalnız seyr etməklə, digər tərəfdən isə ancaq duyğu ilə məhduddur. Feyerbax «həqiqi, tarixi insandan» deyil, «insan olmaq etibarı ilə insandan» bəhs edir. «İnsan olmaq etibarı ilə insan» əslində «almandır». Feyerbax birinci halda, hiss olunan dünyanı seyr edəndə labüddən elə şeylərə rast gəlir ki, bunlar onun şüuruna və hissinə ziddir, hiss olunan dünyanın bütün hissələri üçün onun güman etdiyi ahəngi, xüsusilə də insan ilə təbiətin ahəngini pozur (NB. Feyerbaxın səhvi onda deyildir ki, o, burnunun ucunda yerləşən hissi zahiriliyi hissi faktların daha dəqiq surətdə tədqiqi yolu ilə müəyyən edilmiş hissi gerçəkliyə tabe edir, ondadır ki, nəticədə Feyerbax hissiyyatın öhdəsindən gələ bilmir, ona yalnız «gözləri» ilə, yəni filosofun «çəşməyi» ilə baxmalı olur.). Feyerbax bu əngəli aradan qaldırmaq üçün məcbur olur ki, xilas yolunu yalnız «burnunun ucunda olanı» görən adi seyretmə ilə şeylərin «həqiqi mahiyyətini» sezib görən daha yüksək fəlsəfi seyretmə arasında orta vəziyyətdə olan bir növ ikili seyretmədə axtarsın. Feyerbax görə bilmir ki, onu əhatə edən hissi dünya heç də bilavasitə əzəldən verilən və həmişə özünə bərabər olan bir şey deyildir, sənayenin və ictimai

vəziyyətin məhsuludur, həm də o mənada ki, tarixi məhsuldur, tam bir sıra nəsillərin göstərdiyi fəaliyyətin nəticəsidir və bu nəsillərdən hər biri özündən əvvəlki nəslin çiyinlərində durub onun sənayesini və onun ünsiyyət üsulunu inkişaf etdirməyi davam etdirmişdir və onun ictimai quruluşunu, dəyişmiş tələbata uyğun olaraq dəyişdirmişdir. Hətta ən sadə «hissi yəqinlik» şeyləri ona yalnız ictimai inkişaf nəticəsində, sənaye və ticarət əlaqələri sayəsində çatıb məlum olmuşdur. Məlum olduğu üzrə, demək olar, bütün meyvə ağacları kimi albalı ağacı da bizim qurşaqla ancaq bir neçə əsr bundan əvvəl ticarət sayəsində meydana gəlmiş və beləliklə, Feyerbaxın «hissi yəqinliyinə» yalnız [9] müəyyən cəmiyyətin müəyyən zamandakı bu hərəkəti sayəsində çatıb məlum olmuşdur.

Burasını da qeyd edək ki, şeylər bu cür başa düşüləndə, yəni həqiqətdə olduğu və meydana gəldiyi kimi götürüləndə hər bir dərin mənalı fəlsəfi problem sadəcə bir növ empirik faktdan ibarət olur ki, irəlidə bu fikir daha aydın göstəriləcəkdir. Məsələn, insanın təbiətə münasibəti kimi mühüm məsələ (və ya hətta Bruno demişkən (səh. 110)⁹ «təbiət ilə tarixin əkslikləri» məsələsi, sanki bunlar bir-birindən ayrılmış iki «şeydir», sanki insan tarixin təbiətini və təbiətin tarixini həmişə öz qarşısında tutmur)—«substansiya» və «mənlik şüuru» haqqında «hədsiz dərəcədə böyük yaradıcılıq məhsulu» (Göte. «Faust», «Göylərdə proloq». Red.) Törədən bu məsələ—belədir. «İnsanın təbiətlə birliyinin», pis cəhətdən şöhrət qazanmış bu birliyin həmişə sənayedə mövcud olub hər bir dövrdə sənayenin çox və ya az inkişaf etməsindən asılı olaraq dəyişdiyi, eyni ilə də insanın təbiətlə «mübarizəsi» və bu mübarizənin müvafiq əsas üzərində onun məhsuldar qüvvələrinin inkişafı ilə nəticələndiyi nəzərə alınarsa, bu məsələ özlüyündə ortadan qalxıb yox olur. Sənaye və ticarət, həyat üçün zəruri olan vasitələrin istehsalı və mübadiləsi öz tərəfindən müxtəlif ictimai siniflərin ayrılıb bölünməsi, aralarına hədd qoyulması üçün şərt olur və öz növbəsində öz hərəkəti formalarında ondan asılı olur. Belə çıxır ki, Feyerbax, məsələn, Mançesterdə yalnız fabrik və maşınlar görür, halbuki yüz il bundan əvvəl orada ancaq ayaq cəhrəsi və əllə işlənən toxuma dəzgahları görmək olardı yaxud da Roma

Kampanyəsində ancaq otlaq və bataqlıqlar görür, halbuki Avqustun zamanında orada yalnız başdan-başa üzümlüklər və Roma kapitalistlərinin köşklərini görə bilərdi. Feyerbax xüsusilə təbiətşünaslığın təbiəti seyr etdiyindən bəhs edir, fizikşünas və kimyagərin ancaq gözüne görünən sirləri qeyd edir, lakin sənaye və ticarət olmasaydı, təbiətşünaslıq nə ola bilərdi? Hətta bu «xalis» təbiətşünaslıq öz məqsədini, həmçinin öz materialını yalnız ticarət və sənaye sayəsində, insanların hiss olunan fəaliyyəti nəticəsində əldə edir. Bu fəaliyyət, bu arası kəsilmədən hiss olunan əmək və yaradıcılıq, bu istehsal, indi mövcud olub hiss olunan dünyanın o qədər dərin əsasını təşkil edir ki, heç olmazsa bir illiyə bu istehsalın arası kəsilmiş olarsa, Feyerbax nəinki təkcə təbiət aləmində çox böyük dəyişikliklər görərdi, hətta çox tez bir zamanda bütün bəşəbr dünyası olmazdı, Feyerbaxın özünün seyr etmə qabiliyyəti və hətta onun öz varlığı olmazdı. Əlbəttə, bu şəraitdə xarici təbiət birinciliyini mühafizə edir və bütün bunlar «geneoatio aequivoca» (özbaşına törəmə. Red.) Yolu ilə meydana gələn ilkin insanlara, əlbəttə, tətbiq edilə bilməz. Lakin bu fərqləndirmənin ancaq o dərəcədə mənası vardır ki, insana təbiətdən fərqli bir şey kimi baxılır. Burası da vardır ki, bəşər tarixindən daha əvvəl mövcud olan təbiət Feyerbaxın yaşayıb gördüyü təbiətin eyni deyildir; Avstraliyanın ən yeni mənşəli ayrı-ayrı mərcan adaları, bəlkə də, müstəsna olmaqla, bu təbiət, indi daha heç bir yerdə mövcud deyildir, deməli, Feyerbax üçün də mövcud deyildir.

Doğrudur, «xalis» materialistlər qarşısında Feyerbaxın [10] çox böyük üstünlüyü ondan ibarətdir ki, Feyerbax insanı da «hissi predmet» kimi qəbul edir; lakin Feyerbaxın insana «hissi fəaliyyət» kimi deyil, yalnız «hissi predmet» kimi baxması hələ bir tərəfə dursun,—çünki o, burada da nəzəriyyə dairəsində qalıb insanlara müəyyən ictimai əlaqələrində və onları əhatə edən həyat şəraitində, həqiqətdə nədirərsə, onları o hala salan həyat şəraitində baxmır,—bu hələ bir tərəfə dursun, Feyerbax real şəkildə mövcud olan canlı insanlara heç vaxt əl çatdırmayıb abstrakt «insan» üzərində ilişib qalır və yalnız bununla kifayətlənir ki, «həqiqi, fərdi, cismani insanı» hiss sahəsində qəbul edir, yəni məhəbbət və dostluqdan, həm də idealizə edilmiş məhəbbət

və dostluqdan başqa heç bir «bəşəri münasibət», «insanın insana münasibətini» tanımır. Feyerbax indiki həyat münasibətlərinin tənqidini vermir. Beləliklə, Feyerbax hissi dünyanın, onu təşkil edən fərdlərin məcmusu, canlı və hissi fəaliyyəti olduğunu başa düşmək dərəcəsinə çatmır və buna görə də məsələn, sağlam adamlar əvəzinə sıracə xəstəliyinə tutulmuş, işləyib üzülmüş adamları və vərəmli yoxsulları görəndə məcbur olur ki, «daha yüksək seyrə» və ideal «nəsil bərabərləşməsinə» əl atsın, yəni məhz kommunist materialistin həm sənayeni, həm də ictimai quruluşu kögündən dəyişdirməyin zərurət və şəraitini gördüyü yerdə yenidən idealizmə yuvarlansın.

Nə qədər ki, Feyerbax materialistdir, tarix onun görüş dairəsindən kənarda qalır, elə ki, o, tarixi gözdən keçirib tədqiq edir, heç də materialist deyildir. Feyerbaxda materializm və tarix bir-birindən tamamilə ayrılmışdır ki, bu da yuxarıda deyilənlərdən aydındır (Əlyazmasında daha sonra üqtündən qələm çəkilib pozulan belə bir parça var:: «Buna baxmayaraq, biz burada tarix üzərində daha ətraflı dayanırıqsa, bu ancaq ona görədir ki, almanlar «tarix» və «tarixi» sözlərini eşidəndə ancaq gerçəkliyi deyil, istədiyiniz hər şeyi təsəvvur etməyə adət etmişlər «şirindilli riyakar yaltaq» müqəddəs Bruno bunun parlaq misalıdır». Red.).

[3.] İLKİN TARİXİ MÜNASİBƏTLƏR VƏ YA İCTİMAİ FƏALİYYƏTİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ: HƏYAT VASİTƏLƏRİNİN İSTEHSALI, YENİ TƏLƏBATIN TÖRƏNMƏSİ, İNSANLAR İSTEHSALI (AİLƏ), ÜNSİYYƏT, ŞÜUR

[11] (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «Tarix». Red.) İşimiz, hər cür müqəddəm şərtədən azad olan almanlarla olduğuna görə, hər şeydən əvvəl, hər cür insan mövcudluğunun, deməli, hər bir tarixin ilkin müqəddəm şərtini müəyyənləşdirib qeyd etməliyik; məhz o müqəddəm şərti qeyd etməliyik ki, insanlar «tarixi yaratmaq» (Bax, həmin cild, səh. 38. Red.) Qabiliyyətində olmaq üçün onların yaşamağa imkanı olmalıdır. Lakin həyat üçün hər şeydən əvvəl

yemək, içmək, məskən, paltar və bəzi başqa şeylər lazımdır (Kənarda Marksın belə qeydi var: «Hegel¹⁰. Geoloji, hidroqrafik və i.a. Şərait. İnsanların bədənini. Tələbat, əmək». Red.). Beləliklə, birinci tarixi iş, bu tələbatı ödəmək üçün lazım olan vasitələrin istehsalıdır, maddi həyatın özünün istehsalıdır. Həm də bu, elə tarixi bir işdir, hər bir tarixin elə əsas şərtidir ki, insanların ancaq yaşaya bilməsi üçün (minlərcə il bundan əvvəl olduğu kimi indi də) hər gün, hər saat yerinə yetirilməlidir. Hətta hissiyyat, müqəddəs Brunoda olduğu kimi, dəyənək¹¹ kimi minimumdan ibarətdirsə, bu dəyənəyin istehsalına yönəldilən fəaliyyətin göstərilməsini tələb edir. Buna görə də hər bir tarixi gerçəklik aydınlaşdırılanda ən əvvəl bu əsas faktı bütün əhəmiyyəti və həcmində nəzərə almaq və layiq olduğu yeri ona vermək lazımdır. Məlum olduğu kimi, almanlar heç vaxt bunu etməmişlər, buna görə də onların tarix üçün heç vaxt dünyəvi əsası olmamışdır, bu səbəblə də heç vaxt heç bir tarixçiləri olmamışdır. Fransız və ingilislər bu faktın tarix deyilən şeylə əlaqəsini son dərəcə birtərəfli anlamış olsalar da,—xüsusilə siyasi ideologiyanın əsiri olsalar da,—tarixşünaslığı maddi əsas üzərinə keçirməyə ilk təşəbbüs göstərmiş, vətəndaş cəmiyyətinin, ticarət və sənayenin tarixini birinci dəfə yazmışlar.

İkinci fakt ondan ibarətdir ki, [12] ödənilmiş ilk tələbatın özü, ödəmə fəaliyyəti və əldə edilən ödəmə aləti tələbatın əmələ gəlməsinə səbəb olur və bu yeni tələbatın törəməsi birinci tarixi işdir. Buradan dərhal aydın olur ki, almanlar müsbət materialın özlərinə çatışmadığı ilahiyyat cəfəngiyatından, siyasi və ya ədəbi cəfəngiyatdan bəhs edilmədiyi yerdə heç bir tarixin olmadığını, yalnız «tarixdən əvvəlki zamanın» olduğunu zənn edirlərsə, onların bu böyük tarixi müdrikliyi kimin mənəvi törəməsidir; həm də bu mənasız «tarixdən əvvəlki zamandan» əsil tarixə keçidin necə əmələ gəldiyi haqqında bizə heç bir izan verilmir. Burası da qeyd edilməlidir ki, digər tərəfdən olacaqların tarixi spekulyasiyası bu «tarixdən əvvəlki zamana» xüsusi həvəslə hücum edir, çünki onlar burada özlərini «kobud faktın» soxulmasından təmin olunmuş hesab edirlər və bununla birlikdə

özlərinin spekulativ həvəslərinə tam sərbəstlik verib minlərlə fərziyyə yaradır və dağıdırlar.

Tarixi inkişafın gedişinə ən əvvəldən qoşulan üçüncü münasibət ondan ibarətdir ki, öz həyatlarını hər gün yenidən istehsal edən insanlar başqa insanları da istehsal etməyə başlayıb çoxalırlar bu münasibət ər ilə arvad arasındakı, ata-ana ilə uşaqlar arasındakı münasibətlərdir, ailədir. Başlanğıcda yeganə ictimai münasibət olan bu ailə, sonralar çoxalmış tələbat yeni ictimai münasibətlər törətdiyi, çoxalmış əhali isə yeni tələbat əmələ gətirdiyi zaman (Almaniya müstəsna olmaqla) tabe edilmiş münasibət olur və onda adətən Almaniyada edildiyi kimi «ailə anlayışı» əsasında deyil, mövcud empirik məlumat əsasında gözdən keçirilib tədqiq edilməlidir.

Burası da qeyd edilməlidir ki, ictimai fəaliyyətin bu üç cəhətini üç müxtəlif pillə kimi deyil, məhz yalnız üç cəhət kimi və ya–almanlar üçün aydın olmaqdan ötrü–tarixin lap başlanğıcından, ilk insanlar zamanından birlikdə mövcud olub tarixdə indi də qüvvədə olan üç «an» kimi gözdən keçirmək lazımdır.

İnsanın həm öz həyatını əmək vasitəsi ilə, həm də başqasının həyatını uşaq törətmək vasitəsi ilə istehsal etməsi özünü birdən ikitərəfli [13] münasibət kimi göstərir bir tərəfdən təbii münasibət kimi, digər tərəfdən isə ictimai münasibət kimi aşkara çıxır; həm də o mənada ictimai münasibət ki, burada bir çox fərdlərin hansı şəraitdə, necə və hansı məqsədlə olursa-olsun, heç fərqi yoxdur, birlikdə göstərdiyi fəaliyyət nəzərdə tutulur. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, müəyyən istehsal üsulu və ya müəyyən sənaye pilləsi həmişə müəyyən birgə fəaliyyət üsulu ilə, müəyyən ictimai pillə ilə möhkəm əlaqədardır, bu birgə fəaliyyət üsulunun özü «məhsuldar qüvvədir», insanların əl çatdırdığı məhsuldar qüvvələrin məcmusu ictimai vəziyyətin şətidir və deməli, «bəşəriyyətin tarixini» həmişə sənaye və mübadilə tarixi ilə əlaqədar şəkildə tədqiq və təhlil etmək lazımdır. Lakin bu cəhət də aydındır ki, belə bir tarix Almaniyada yazıla bilməz, çünki bunun üçün almanların nəinki anlamaq qabiliyyəti və materialı, həmçinin «hissi yəqinliyi» çatışmır; Reyn çayının o tayında isə bu barədə heç bir təcrübə əldə etmək olmaz, çünki orada daha heç bir tarix olmur.

Beləliklə, insanlar arasında lap başlanğıcdan maddi əlaqələr aşkar olur, bu əlaqə tələbat və istehsal üsulundan asılıdır və insanların özü qədər köhnədir,—bu əlaqə daim yeni formalara girir və deməli, «tarixdən» ibarət olaraq, insanları bundan əlavə birləşdirə biləcək hər hansı bir siyasi və ya dini cəfəngiyyatın mövcud olmasına heç də möhtac deyildir.

Yalnız indi, biz ilkin tarixi münasibətlərin dörd cəhətini, dörd tərəfini gözdən keçirəndən sonra görürük ki, insanın «şüuru» da vardır (Kənarda Marksın belə qeydi var: «İnsanların tarixi var, ona görə ki, onlar öz həyatlarını istehsal etməlidirlər, həm də müəyyən şəkildə istehsal etməlidirlər. İnsanların şüuru kimi bu da onların cismani quruluşundan asılıdır». Red.). Lakin bu şüur da lap əvvəldən «xalis» şüur olmamışdır. «Ruhun» üzərində ta əzəldən [14] lənət—materianın «ağır yük» etdiyi lənət durur, burada materiya havanın hərəkət təbəqələri şəklində, səslər şəklində,—bir sözlə dil şəklində meydana çıxır. Şüur kimi dil də qədimdir; dil başqa insanlar üçün də mövcud olan və yalnız bununla mənim özüm üçün də mövcud olan əməli, həqiqi şüurdur və şüur kimi dil də ancaq tələbatdan, digər insanlarla ünsiyyət saxlamaq kimi dönməz zərurətdən əmələ gəlir (Əlyazmasında daha sonra üstündən qələm çəkilib pozulan belə bir cümlə var: «Mənim muhitimə mənim münasibətim mənim şüurumdur». Red.). O yerdə ki, bir münasibət mövcuddur, o mənim üçün mövcuddur. Heyvanın heç bir şeyə «münasibəti» yoxdur və ümumiyyətlə «münasibət göstərmir», heyvan üçün onun başqalarına münasibəti münasibət kimi mövcud deyildir. Deməli, şüur lap əvvəldən ictimai məhsuldur və ümumiyyətlə insanlar mövcud olduqca ictimai məhsul olaraq qalır. Əlbəttə, şüur əvvəlcə yalnız hiss ilə qavranılan ən yaxın mühitin dərk edilməsidir və özünü dərk etməyə başlayan fərddən kənarda qalan digər şəxs və şeylərlə məhdud əlaqənin dərk edilməsidir; eyni zamanda şüur təbiətin dərk edilməsidir ki, əvvəlcə tamamilə yabançı, hər şeyə qadir və əl çatmaz bir qüvvə kimi insanların qarşısında duran bu təbiətə onlar tamamilə heyvan kimi münasibət bəsləyir və onun hökmünə yenə də heyvan kimi tabe

olurlar; deməli, bu–təbiətin sırf heyvancasına dərk edilməsidir (təbiətin ilahiləşdirilməsidir).

Burada dərhal görünür ki, təbiətin bu ilahiləşdirilməsi və ya təbiətə göstərilən bu müəyyən münasibət cəmiyyətin formasından asılıdır və tərsinə. Hər yerdə olduğu kimi burada da təbiət ilə insanın eyniliyi bununla da aşkara çıxır ki, insanların təbiətə məhdud münasibəti onların bir-birinə məhdud münasibəti üçün şərt olur, onların bir-birinə məhdud münasibəti isə təbiətə məhdud münasibətidir və məhz ona görə ki, təbiət tarixin gedişi ilə, hələ demək olar, dəyişdirilməmişdir; lakin digər tərəfdən insanın öz ətrafındakı fərdlərlə münasibətə girişmək zərurətini dərk etməsi insanın ümumiyyətlə cəmiyyətdə yaşadığını dərk etməsinin başlanğıcıdır. Bu pillədə ictimai həyatın özü kimi həmin başlanğıc da eyni dərəcədə heyvani xarakterdədir; bu–xalis sürü şüurudur və burada insan qoyundan yalnız onunla fərqlənir ki, onda heyvanın instinktini şüur əvəz edir və ya onun instinkti dərk edilmiş instinktdir. Bu qoyun və ya tayfa şüuru məhsuldarlığın artması, tələbatın artması və bunların hər ikisinin əsasında [15] əhalinin artması nəticəsində daha da inkişaf edir. Eyni zamanda əvvəlcə yalnız cinsi əlaqədəki əmək bölgüsündən ibarət olan, sonra isə özlüyündə baş verən və ya insanların təbii təmayülü (məsələn, fiziki qüvvəsi), tələbat, təsadüf və i.a. Nəticəsində «təbii surətdə meydana gələn» əmək bölgüsü də inkişaf edir. Əmək bölgüsü yalnız o zamandan həqiqi bölgü olur ki, maddi və mənəvi əmək bölünüb bir-birindən ayrılır (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «İdeoloqların birinci forması, ruhanilər buna uyğundur». Red.). Bu andan etibarən şüur həqiqətən xəyala gətirə bilər ki, o, mövcud olan praktikanı dərk etməkdən nə isə başqa bir şeydir, həqiqi olan bir şeyi təmsil etmədən nə isə başqa bir şeyi həqiqətən təmsil edə bilər,—bu andan etibarən şüur dünyadan azad olub «xalis» nəzəriyyə, ilahiyyat, fəlsəfə, əxlaq və i.a. Əmələ gətirmək halına keçə bilər. Lakin bu nəzəriyyə, ilahiyyat, fəlsəfə, əxlaq və i.a. Hətta mövcud münasibətlərlə zidd gəldikdə belə, bu yalnız onun nəticəsində ola bilər ki, mövcud ictimai münasibətlər mövcud məhsuldar qüvvələrə zidd gəlmiş olsun. Burası da qeyd edilməli ki, müəyyən millətin münasibətləri daxilində bu yalnız onun

nəticəsində ola bilər ki, ziddiyyət məlum milli çərçivədə deyil, məlum milli şüur ilə digər millətlərin praktikasını arasında (Kənardə Marksın belə bir qeydi var: «Din. Almanlar və ideologiya olmaq etibarı ilə ideologiya». Red.), yəni bu və ya başqa millətin milli şüuru və ümumi şüuru arasında aşkara çıxsın (necə ki, indi Almaniyada vəziyyət belədir); bu ziddiyyət yalnız milli şüur daxilində mövcud olan ziddiyyət kimi göründüyünə görə, bu millətə belə gəlir ki, mübarizə də bu milli zirzibillə məhduddur.

[16] Burası da qeyd edilməli ki, şüurun özlüyündə nə təşəbbüs göstərəcəyinin heç fərqi yoxdur; bütün bu zirzibildən biz yalnız bir nəticə, məhz bu nəticəni əldə edirik ki, bu üç cəhət–məhsuldar qüvvə, ictimai vəziyyət və şüur–bir-birinə zidd gələ bilər və gəlməlidir, çünki əmək bölgüsü nəticəsində mümkün olan–bundan əlavə: gerçək olan hal bundan ibarətdir ki, mənəvi və maddi fəaliyyət (Kənardə Marksın üstünə qələm çəkib pozduğu belə bir qeyd var: «fəaliyyət və təfəkkür, yəni fikirdən məhrum olan fəaliyyət və fəaliyyəti təfəkkür». Red.), zövq və əmək, istehsal və istehlak müxtəlif fərdlərin payına düşür, bunların bir-biri ilə zidd vəziyyət almamasına ancaq əmək bölgüsünü yox etmək yolu ilə nail olmaq olar. Özlüyündə aydındır ki, «kabuslar», «əlaqə bağları», «ali vücud», «anlayış», «şübhə» yalnız xəyalən təcrid olunmuş fərdin idealist, mənəvi ifadəsidir, onun təsəvvürüdür, çox empirik buxov və hədlər haqqında, bunların daxilində hərəkət edən həyatın istehsal üsulu və onunla əlaqədar olan ünsiyyət forması haqqındakı təsəvvürdür.

[4.] İCTİMAİ ƏMƏK BÖLGÜSÜ VƏ ONUN NƏTİCƏLƏRİ: XÜSUSİ MÜLKİYYƏT, DÖVLƏT, İCTİMAİ FƏALİYYƏTİN «ÖZGƏLƏŞMƏSİ»

Göstərilən ziddiyyətlərin hamısını özündə birləşdirib, öz növbəsində ailədə təbii şəkildə meydana gəlmiş əmək bölgüsünə və cəmiyyətin bir-birinə qarşı duran ayrı-ayrı ailələrə parçalanmasına arxalanan əmək bölgüsü,—bu əmək bölgüsü ilə birlikdə bölüşdürmə də mövcuddur ki, bu da həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən

əməyin və onun məhsullarının bərabər olmayan şəkildə bölüşdürülməsidir deməli, mülkiyyət də [17] mövcuddur, mülkiyyətin rüşeymi və ilkin forması ailədə vardır, zira ailədə arvad və uşaqlar kişinin quludurlar. Ailədə köləlik–doğrudur, hələ çox ibtidai və gizli şəkildə olan köləlik–ilk mülkiyyətdir hələ ilk formasında olan bu mülkiyyət müasir iqtisadçıların verdiyi tərifə tamamilə uyğundur; həmin tərifə görə mülkiyyət özgəsinin iş qüvvəsini öz sərəncamında saxlamaqdır. Burasını da qeyd etməlidir ki, əmək bölgüsü və xüsusi mülkiyyət bir-birinin eyni olan ifadələrdir bir halda fəaliyyət barəsində nə deyilsə, başqa bir halda eyni şey fəaliyyətin məhsulu barəsində deyilir.

Daha sonra, əmək bölgüsü ilə birlikdə ayrı-ayrı fərdin və ya ayrıca ailənin mənafeyi ilə, bir-biri ilə əlaqədə olan bütün fərdlərin ümumi mənafeyi arasında ziddiyyət də mövcuddur; həm də bu ümumi mənafe nəinki təkcə təsəvvürdə «ən ümumi» bir şey kimi, habelə hər şeydən əvvəl real gerçəklikdə, əmək bölgüsü tətbiq edən fərdlərin bir-birindən qarşılıqlı asılı olması şəklində də mövcuddur.

Məhz xüsusi mənafe ilə ümumi mənafe arasındakı bu ziddiyyət nəticəsində ümumi mənafe dövlət şəklində müstəqil forma alır və bu forma həqiqi mənafedən–həm ayrıca, həm də birgə–mənafedən qoparılıb ayrılmış olur; eyni zamanda bu ümumi mənafe xəyali ümumilik formasına girir. Lakin bu hal həmişə nəslə və qana görə, dilə görə, əmək bölgüsünə görə və daha geniş miqyasda digər mənafeyə görə hər bir ailə və ya tayfada mövcud əlaqələr yığını əsasında baş verir və xüsusilə–irəlidə göstərəcəyimiz kimi–siniflərin mənafeyi əsasında olur ki, bunlar da əmək bölgüsündən asılı olaraq, hər bir belə insan məcmusunda bir-birindən ayrılıb xüsusiləşir və bunlardan biri bütün başqaları üzərində hökmranlıq edir. Buradan belə bir nəticə çıxır ki, dövlət daxilində hər bir mübarizə–demokratiya, aristokratiya və monarxiya arasında mübarizə, seçki hüququ uğrunda mübarizə və i.a. Və sairə–müxtəlif siniflərin bir-biri ilə etdiyi həqiqi mübarizənin xəyali formalarından başqa bir şey deyildir («Deutsch-Französische Jahrbücher» 12-də və «Müqəddəs ailə»də (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 2-ci cild, səh 3–230. Red.)

Alman nəzəriyyəçilərinə bu barədə kifayət qədər aydın məlumat verildiyinə baxmayaraq, onlar bunu zərər qədər də olsun başa düşməzlər). Buradan belə bir nəticə çıxır ki, hökmran olmağa cəhd edən hər bir sinif,—hətta onun hökmranlığı, məsələn, proletariatın hökmranlığında olduğu kimi, bütün köhnə ictimai quruluşun və ümumiyyətlə hökmranlığın yox edilməsini şərtləndirsə də,—hər şeydən əvvəl siyasi hakimiyyəti ələ almalıdır ki, bu sinif öz mənafeyini ümumi mənafe kimi göstərə bilsin və ilk anda nə etməyə məcbur olduğunu bilsin. Fərdlər məhz ancaq öz xüsusi mənafeələrini güddüklərinə və onlar üçün bu mənafe fərdlərin ümumi mənafeyinə müvafiq olmadığına görə, ən ümumi isə bütövlükdə ümumiliyin xəyali forması olduğuna görə—bu ən ümumi olan şey onlara «yabançı» [18], onlardan «asılı olmayan», yəni yenə də əlahiddə və orijinal «ən ümumi» mənafe kimi meydana çıxır, yaxud da onların özü demokratiyada olduğu kimi bu ayrılıq şəraitində hərəkət etməyə məcbur olurlar. Digər tərəfdən isə həqiqətən həmişə ümumi və xəyalən ümumi mənafeyə qarşı çıxan bu əlahiddə mənafeələrin əməli mübarizəsi əməli müdaxiləni və əlahiddə mənafeyin dövlət şəklində hərəkət edən xəyalən «ən ümumi» mənafe vasitəsi ilə cilovlanmasını zəruri edir (Bu iki abzas kənarda Engelsin əli ilə yazılmışdır. Red.).

[17] Nəhayət, əmək bölgüsü dərhal bizə elə bir vəziyyətin birinci misalını verir ki, insanlar özbaşına əmələ gəlmiş cəmiyyətdə olduqca, deməli, xüsusi mənafe ilə ümumi mənafe arasında uyğunsuzluq mövcud olduqca, deməli, fəaliyyət bölgüsü könüllü surətdə deyil, kortəbii şəkildə əmələ gəldikcə,—insanın öz əməli onun üçün yabançı olur, onun qarşısında elə bir qüvvə olur ki, insan bu qüvvəyə hakim olmaq əvəzinə həmin qüvvə onu sıxıb əzir. İş burasındadır ki, əmək bölgüsü başlanan kimi hər bir insanda ona zorla qəbul etdirilən elə müəyyən və müstəsna fəaliyyət dairəsi meydana gəlir ki, insan bu dairənin içindən çıxma bilmir o—istər ovçu, balıqçı və ya çoban olsun, istərsə də tənqidi tənqidçi olsun, əgər həyat vasitələrindən məhrum olmaq istəmirsə öz vəziyyətində olduğu kimi qalmalıdır,—halbuki kommunizm cəmiyyətində heç kəs heç bir müstəsna fəaliyyət dairəsi ilə məhdud edilmədiyinə və hər kəs istədiyi sahədə təkmilləşə

biləcəyinə görə, cəmiyyət bütün istehsalı nizama salır və məhz buna görə də mənə imkan verir bu gün bir iş görüm, sabah isə başqa bir iş, səhər ovçuluq edim, günortadan sonra balıq tutum, axşam maldarlıqla, şamdan sonra tənqidlə məşğul olum,—ürəyim istədiyini edim,—buna görə də mənə nə ovçu edir, nə də balıqçı, çoban və ya tənqidçi.

[18] İctimai fəaliyyətin bu cür möhkəmlənməsi və öz əməyimizin məhsulunun bizim üzərimizdə hakim olan, nəzarətimiz altından çıxan, umub gözlədiyimizin əksinə gedən və hesablarımızı vurub heçə çıxardan şey şəklindəki qüvvədə birləşdirilməsi bütün bundan əvvəlki tarixi inkişafın başlıca cəhətlərindən biridir. İctimai qüvvə, yəni müxtəlif fərdlərin birgə fəaliyyətindən asılı olan əmək bölgüsü nəticəsində əmələ gələn çoxaldılmış məhsuldar qüvvə,—bu ictimai qüvvə, birgə fəaliyyətin özü könüllü şəkildə deyil, kortəbii şəkildə meydana gəldiyi üçün həmin fərdlərə onların özlərinin birləşmiş qüvvəsi kimi görünmək deyil, nə isə yabancı və onlardan kənarda duran bir hakimiyyət kimi görünür ki, onlar da bu hakimiyyətin mənşəyi və inkişaf meyli haqqında heç bir şey bilmirlər deməli, onlar bu qüvvə üzərində hökmranlıq edə bilmirlər,—əksinə, bu qüvvə indi bir sıra özünə məxsus inkişaf mərhələsi və pillələrindən keçir ki, bunlar da insanların iradə və rəftarından nəinki asılı deyildir, hətta, tərsinə, bu iradə və rəftara istiqamət verir(Əlyazmasının bu yerinə Marksın kənarda yazdığı mətn həmin nəşrdə bilavasitə bu abzasdan sonra gələn paraqrafın ilk iki abzası şokdovndə verilir. Red.). Əks halda necə ola bilərdi ki, məsələn, mülkiyyətin ümumiyyətlə özünə məxsus tarixi olsun və mülkiyyət müxtəlif formalara girsin necə ola bilərdi ki, məsələn, torpaq mülkiyyəti ortada mövcud olan müxtəlif müqəddəm şərtlərdən asılı olaraq, Fransada parsel formasından bir neçə fərdin əlində mərkəzləşməyə doğru, İngiltərədə isə—bir neçə fərdin əlində mərkəzləşməkdən hazırda olduğu kimi parsel formasına doğru inkişaf etsin? Yaxud da, necə olur ki, müxtəlif fərd və ölkələr arasında məhsul mübadiləsindən başqa bir şey olmayan ticarət bütün dünyada tələb və təklif münasibəti nəticəsində hökmranlıq edir; həm də o tələb və təklif münasibəti ki, bir ingilis iqtisadçısı demişkən qədim fələk kimi yer üzündə uçaraq, gözə görünməz əli ilə insanlara xoşbəxtlik və

bədbəxtlik paylayır, padşahlıqlar [19] yaradıb bunları dağıdır, xalqları yaşadır və yox olmağa məcbur edir,—halbuki bazis, xüsusi mülkiyyət yox ediləndən sonra, istehsal kommunistcəsinə nizama salındıqda insanlarda öz əməyi məhsullarından özgələşmək münasibəti aradan qaldırıldıqdan sonra,—tələb və təklif münasibətlərinin hökmranlığı da yox olur və insanlar mübadiləni, istehsalı, özlərinin qarşılıqlı münasibətləri üsulunu yenə də öz hakimiyyətlərinə tabe edirlər?

[5.] MƏHSULDAR QÜVVƏLƏRİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ KOMMUNİZMİN MADDİ MÜQƏDDƏM ŞƏRTİDİR

[18] Bu «özgələşmə», filosoflar üçün anlaşılan dildə desək, əlbəttə, ancaq iki əməli müqəddəm şərt mövcud olanda yox edilə bilər. Bu özgələşmənin «dözülməz» bir qüvvə, yəni inqilaba səbəb olan bir qüvvə olması üçün lazımdır ki, bu özgələşmə bəşəriyyətin əsas kütləsini tamamilə «mülkiyyətdən məhrum edilən» və eyni zamanda mövcud sərvət və maarif dünyasına qarşı duran insanlar halına salsın, bu hər iki şərt isə məhsuldar qüvvənin çox artmasını və yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasını tələb edir. Digər tərəfdən məhsuldar qüvvələrin bu inkişafı (bu inkişafı birlikdə insanların dar məhəlli çərçivədə deyil, ümumdünya-tarixi varlığının empirik şəkildə həyata keçirilməsi verilir) bir də ona görə mütləq zəruri əməli müqəddəm şərtidir ki, bunsuz yalnız yoxsulluq ümumi şəkildə yayılmış olur; son dərəcə ehtiyac şəraitində isə zəruri şeylər uğrunda mübarizə də yenidən başlamalı və deməli, bütün köhnə iyrənclik yenidən törəməli olardı. Daha sonra, məhsuldar qüvvələrin bu inkişafı ona görə zəruri müqəddəm şərtidir ki, insanların universal əlaqələri yalnız məhsuldar qüvvələrin universal inkişafı ilə birlikdə əmələ gəlir və bunun nəticəsində, bir tərəfdən «mülkiyyətdən məhrum edilən» kütlənin mövcud olması faktı eyni zamanda bütün xalqlarda özünü aşkara çıxardır (ümumi rəqabət),—bu xalqlardan hər biri digər xalqlardakı çevrilişlərdən asılı olur,—və nəhayət, məhəlli-məhdud fərdləri ümumdünya-tarixi mahiyyətli fərdlər, empirik şəkildə universal fərdlər əvəz edir. Bunsuz 1) kommunizm ancaq məhəlli bir şey kimi mövcud ola bilərdi, 2) ünsiyyət qüvvələrinin özü universal qüvvə

kimi, buna görə də dözülməz qüvvə kimi inkişaf edə bilməzdi bu qüvvələr ev «şəraiti» və mövhumatla əhatə olunmuş «şərait» mərhələsində qalardı və 3) ünsiyyətlərin hər bir şəkildə genişlənməsi məhəlli kommunizmi ləğv edərdi. Kommunizm empirik cəhətdən yalnız hakim xalqların «birdən», eyni zamanda 13 edilən hərəkəti kimi mümkündür ki, bu da məhsuldar qüvvələrin və bununla əlaqədar olaraq dünya ünsiyyətlərinin universal şəkildə inkişaf etdirilməsini tələb edir (Əlyazmasının bundan sonrakı səhifəsində başlayan bu mətnin davamı üzərində Marksın belə bir qeydi var: «Kommunizm». Red.).

[19] Qeyd etmək lazımdır ki, ancaq öz əməyi ilə yaşayıb dolanan insan kütləsinin–kapitaldan və ya öz tələbatını, heç olmazsa, məhdud ölçüdə ödəmək imkanından məhrum olan və buna görə də təmin edilmiş həyat mənbəyi olmaq etibarını öz işini nəinki müvəqqəti itirən, hətta ümumiyyətlə vəziyyəti heç də möhkəm olmayan işçi qüvvəsi kütləsinin mövcud olması rəqabət üzündən dünya bazarının mövcud olmasını tələb edir. Deməli, proletariyatın əməli olan kommunizm ümumiyyətlə yalnız «ümumdünya-tarixi» mövcudluq mənasında mümküni olduğu kimi, proletariyat da ancaq ümumdünya-tarixi mənada mövcud ola bilər; fərdlərin ümumdünya-tarixi mövcudluğu isə onların elə mövcudluğudur ki, bilavasitə ümumdünya tarixi ilə əlaqədardır.

[18] Kommunizm bizim üçün elə bir hal deyildir ki, təsis olunmalıdır, elə bir ideal deyildir ki, gerçəklik ona uyğunlaşdırılmalıdır. Biz indiki halı məhv edən gerçək hərəkəti kommunizm adlandırırıq. Bu hərəkətin şəraitini indi mövcud olan müqəddəm şərt törətmişdir (Əlyazmasında Marks bu abzası həmin paraqrafın birinci abzasının üstündə yazmışdır. Red.).

[19] İndiyədək mövcud olan tarixi pillələrin hamısında ünsiyyət forması məhsuldar qüvvələrlə şərtlənən və öz növbəsində bu qüvvələri şərtləndirən ünsiyyət forması vətəndaş cəmiyyətidir və burayadək deyilənlərdən belə çıxır ki, bu cəmiyyətin müqəddəm şərtini və əsasını adi ailə və tayfa quruluşu adlanan mürəkkəb ailə təşkil etmişdir; vətəndaş cəmiyyətinin daha ətraflı tərfi yuxarıda deyilənlərdə

verilmişdir. Burada görünür ki, bu vətəndaş cəmiyyəti bütün tarixin əsil ocağı və əsil meydanıdır, görünür ki, tarixi anlamaqda həqiqi münasibətlərə etina etməyən əvvəlki anlayış mənasız idi, zira gurultulu və dəbdəbəli əməlləri gözdən keçirməklə kifayətlənirdi.

İndiyədək biz insan fəaliyyətinin başlıca olaraq bir tərəfini—insanların təbiəti işləyib düzəltməsini gözdən keçirirdik. Bu fəaliyyətin digər tərəfi—insanların insanları işləyib düzəltməsidir...(Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «Ünsiyyət və məhsuldar qüvvə». Red.)

Dövlətin mənşəyi və dövlətin vətəndaş cəmiyyətinə münasibəti (Əlyazmasında bu səhifənin sonu boş qalmışdır. Sonra yeni səhifədən başlayan mətnə tarixin materialistcəsinə anlaşılmasından çıxan nəticələr şərh edilir. Red.).

[6.] TARİXİN MATERIALİST ANLAYIŞININ NƏTİCƏLƏRİ: TARİXİ PROSESİN VARİSLİYİ, TARİXİN ÜMUMDÜNYA TARİXİNƏ ÇEVRİLMƏSİ, KOMMUNİST İNQİLABININ ZƏRURİLİYİ

[20] Tarix ayrı-ayrı nəsillərin bir-birini ardıcıl surətdə əvəz etməsindən başqa bir şey deyildir, bu nəsillərdən hər biri əvvəlki bütün nəsillərin qoyub getdiyi materialdan, kapital və məhsuldar qüvvələrdən istifadə edir; buna görə də müəyyən bir nəsil, bir tərəfdən, irs aldığı fəaliyyəti tamamilə dəyişilmiş şəraitdə davam etdirir, digər tərəfdən isə köhnə şəraiti tamamilə dəyişilmiş fəaliyyət vasitəsi ilə dəyişdirir. Lakin təhrif edilmiş spekulativ təsəvvürdə işə elə bir şəkil verilir ki, guya sonrakı tarix əvvəlki tarixin məqsədi imiş, məsələn, Amerikanın kəşf edilməsinin əsas məqsədi guya Fransa inqilabının baş verməsinə kömək etmək imiş.. Bunun nəticəsində tarix özü üçün xüsusi məqsədlər əldə edir və «digər şəxsiyyətlərlə yanaşı» dönüb bir növ «şəxsiyyət» olur (məsələn: «Mənlik şüuru», «Tənqid», «Yeganə» və i.a.). Həqiqətdə isə əvvəlki tarixin «vəzifəsi», «məqsədi», «rüşeymi», «ideyası» sözləri ilə ifadə edilən şey sonrakı tarixdən sərf-nəzər etməkdən, əvvəlki tarixin sonrakı tarixə fəal təsirindən sərf-nəzər etməkdən başqa bir şey deyildir.

Bir-birinə təsir göstərən dairələr bu inkişafın gedişində genişləndikcə, təkmilləşdirilmiş istehsal üsulu və inkişaf edən ünsiyyət nəticəsində, həmçinin buna görə müxtəlif millətlər arasında kortəbii sürətdə əmələ gələn əmək bölgüsü nəticəsində ayrı-ayrı millətlərin ilk qapalılığı get-gedə yox olduqca, tarix daha böyük ölçüdə dönüb ümumdünya tarixi olur. Məsələn, İngiltərədə ixtira edilən bir maşın Hindistan və Çində saysız-hesabsız fəhləni bir tikə çörəkdən məhrum edib bu dövlətlərin bütün yaşayış formasında çevriliş əmələ gətirirsə, bu ixtira ümumdünya miqyasında tarixi bir fakt olur; eyni ilə XIX əsrdə şəkər və qəhvə özünün ümumdünya-tarixi-əhəmiyyətini onunla aşkara çıxartdı ki, Napoleonun kontinental sirtəminin¹⁴ səbəb olduğu şəkər və qəhvə qıtlığı almanları [21] Napoleona qarşı üsyana sövq etdi və beləliklə, 1813-cü ildəki şanlı azadlıq müharibələrinin real əsası oldu. Buradan belə çıxır ki, tarixin dönüb ümumdünya tarixinə çevrilməsi «mənlik şüurunun», cəhanşümul ruhun və ya başqa bir metafizik kabusun bir növ abstrakt əməli deyildir, tamamilə maddi, empirik şəkildə müəyyən olunan işdir, elə bir işdir ki, hər bir fərd, həyatda necə varsırsa, necə yeyir, içir və geyinirsə, olduğu kimi götürülən hər bir fərd bunun sübutudur.

Bundan əvvəlki tarixdə empirik olan bir fakt da, şübhəsiz, budur ki, ayrı-ayrı fərdlərin fəaliyyəti genişlənərək ümumdünya-tarixi fəaliyyət dərəcəsinə çatdıqca, özlərinə yabançı olan qüvvənin hakimiyyəti altına getdikcə daha çox düşürdülər (onlar dünya ruhu deyilən qüvvənin fitnə-fəsadını bu hakimiyyətin zülmündə görürdülər),—elə bir qüvvənin ki, getdikcə daha çox kütləvi olur və ən nəhayət, dünya bazarı şəklində təzahür edir. Lakin eyni dərəcədə empirik şəkildə əsaslandırılmışdır ki, alman nəzəriyyəçiləri üçün bu qədər əsrarəngiz olan bu qüvvə kommunist inqilabının mövcud ictimai quruluşu devirməsi nəticəsində (bu barədə aşağıda bəhs ediləcək), həmçinin bu inqilabın eyni olaraq, xüsusi mülkiyyətin məhv edilməsi nəticəsində yox olacaqdır; həm də tarix nə dərəcədə dönüb tamamilə ümumdünya tarixinə çevriləcəksə, ayrıca hər bir fərd də eyni dərəcədə azadlığa çatacaqdır (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «Şüurun istehsalı haqqında». Red.). Yuxarıda deyiləndən aydındır ki, fərdin həqiqi

mənəvi sərvəti tamamilə onun həqiqi münasibətlərinin sərvətindən asılıdır. Ancaq buna görə ayrı-ayrı fərdlər müxtəlif milli və məhəlli çərçivələrdən azad olub bütün dünya istehsalı (habelə mənəvi istehsalı) ilə əməli əlaqəyə girişirlər və bütün yer üzünün bu hərtərəfli istehsalından (insanların yaratdığı hər şeydən) istifadə etmək qabiliyyətini əldə etmək vəziyyətində olurlar. Hərtərəfli asılılıq, fərdlərin ümumdünya miqyasında tarixi birgə fəaliyyətinin kortəbii əmələ gələn bu forması kommunist inqilabı nəticəsində [22] dönüb o qüvvələr üzərində nəzarət və şüurlu hökmranlığa çevrilir ki, bunlar indiyədək insanların bir-birinə təsir göstərməsindən törəyib onlara tamamilə yabançı qüvvə kimi görünürdü və belə bir qüvvə olmaq etibarını insanlara üzərində hökmranlıq edirdi. Bu baxışı yenə də spekulativ-idealistcəsinə, yəni fantastik şəkildə, «nəslin özünü törətməsi» kimi («cəmiyyəti subyekt kimi») təfsir etmək, bir-birinin ardınca gəlib bir-biri ilə əlaqədar olan bütün fərdlər sırasını özü-özünü törətmək kimi əsrarəngiz mərasimi icra edən yeganə bir fərd kimi təsəvvür etmək olar. Burada aşkar olur ki, fərdlər həm fiziki, həm də mənəvi cəhətdən bir-birlərini yaradırlarsa da, lakin özlərini nə müqəddəs Brunonun cəfəngiyatı ruhunda, nə də «yaradılmış» «Yeganə» insan mənasında yaratmırlar.

Nəhayət, biz tarixi anlamaq barəsində inkişaf etdirdiyimiz, fikirdən aşağıdakı nəticələri də əldə edirik: 1) məhsuldar qüvvələr öz inkişafında elə bir pilləyə çatır ki, burada meydana gələn məhsuldar qüvvələr və ünsiyyət vasitələri mövcud münasibətlər şəraitində özü ilə birlikdə ancaq fəlakət gətirir və daha məhsuldar deyil, dağıdıcı qüvvə (maşınlar və pul) olur; bununla birlikdə elə bir sinif meydana gəlir ki, cəmiyyətin nemətlərindən istifadə etmədiyi halda onun bütün ağır yükünü öz üzərində daşımağa məcbur olur, cəmiyyətdən sıxışdırılıb çıxarıldığına görə bütün digər siniflərlə [23] labüddən ən qəti ziddiyyət halına gəlir; bu sinif bütün cəmiyyət üzvlərinin əksəriyyətini təşkil edir və əsaslı inqilabın zəruri olduğu şüuru, kommunist şüuru bu sinifdə əmələ gəlir, bu şüur, əlbəttə, həmin sinfin vəziyyətini başa düşmək nəticəsində başqa siniflərdə də əmələ gələ bilər; 2) müəyyən məhsuldar qüvvələrin tətbiq edilə biləcəyi şərait, cəmiyyətin müəyyən

sinfinin hökmranlığının şəraitidir və bu sinfin əmlak vəziyyətindən irəli gələn ictimai hakimiyyəti hər dəfə öz əməli-idealists ifadəsini müvafiq dövlət formasında tapır və buna görə də hər bir inqilabi mübarizə o vaxtadək hökmranlıq etmiş sinfə qarşı yönəldilir (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «Bu insanların mənafeyi tələb edir ki, istehsalın indiki halı mühafizə edilib qalsın». Red.); 3) bütün keçmiş inqilablarda fəaliyyətin xarakteri həmişə toxunulmamış halda qalırdı,— həmişə mətləb ancaq bu fəaliyyəti başqa şəkildə bölüşdürməkdən, əməyi başqa şəxslər arasında yeni şəkildə bölüşdürməkdən ibarət olurdu, halbuki kommunist inqilabı fəaliyyətin indiyədək mövcud olan xarakterinə qarşı çıxır, əməyi aradan qaldırır (Əlyazmasında daha sonra üstünə qələm çəkilib pozulan belə bir parça var: «fəaliyyətin o formasını ki, bu forma şəraitində hökmranlıq...». Red.) Və hər hansı bir sinfin hökmranlığını bu siniflərin özləri ilə birlikdə yox edir, çünki bu inqilabı edən sinif elə bir sinifdir ki, cəmiyyətdə daha sinif sayılmır, sinif kimi qəbul edilmir və indiki cəmiyyətdə bütün siniflərin, millətlərin və i.a. Pozulub dağılmasının artıq bir növ ifadəsi olur; və 4) həm bu kommunist şüurunu kütləvi surətdə yaratmaq üçün, həm də məqsədin özünə çatmaq üçün insanları kütləvi surətdə dəyişdirmək lazımdır ki, bu da ancaq əməli hərəkətdə, inqilabda mümkündür; deməli, inqilabın zəruri olması yalnız onun üçün deyildir ki, hakim sinfi heç bir başqa yolla devirmək mümkün deyildir; inqilab ona görə də zəruridir ki, devirən sinif bütün köhnə iyrəncliyi yalnız inqilab etməklə öz üzərindən ata bilər və cəmiyyətin yeni əsasını yaratmağa qadir ola bilər (Əlyazmasında sonra üstünə qələm çəkilib pozulan belə bir parça vardır: «Halbuki inqilabın zəruriliyi barəsində həm Fransada, həm də İngiltərə və Almaniyada bütün kommunistlər arasında çoxdan razılıq olduğu halda müqəddəs Bruno sakit-sakit xəyala dalmaqdadır və belə güman edir ki, «real humanizm», yəni kommunizm yalnız pərəstiş obyektı olmaq üçün «spiritualizmin yerinə» («spiritualizm» isə heç bir yer tutmur) qoyulur. O, xəyala dalmaqda davam edərək deyir ki, onda «nəhayət, nicat gələcək, yer göy, göy isə yer». (İlahiyyətçi göy məsələsini heç unuda bilmir). «Onda sevinc və bəxtəvərlik göy ahəngi ilə əsrdən-əsrə səslənəcək» (səh. 140)9. Müqəddəs kilsə başçısı heç gözləmədiyi halda qiyamət

günü gəlib çatanda, od tutub yanan şəhərlərin alovları sübh şəfəqi kimi qızaran gündə, bu «göy ahəngləri» arasında «Marselyeza» və «Karmanyola» melodiyları və bu hallarda labüd olan top gurultusu qopanda, gilyotin isə bu gurultunun vəznini tutanda, alçaq «kütlə» ça iqa, ça iqa deyə bağıranda və «mənlilik şüurununu» fənər dirəyi¹⁵ ilə ləğv edəndə xeyli heyvət edəcək. «Əsrdən-əsrə davam edən sevinc və bəxtəvərlik» kimi təsəlliverici bir mənzərə təsvir etmək üçün müqəddəs Brunonun əlində heç bir əsas yoxdur. Biz müqəddəs Brunonun qiyamət günündə özünü necə aparacağını aprior şəkildə təsvir etmək zövqünü almaqdan çəkinirik. Həmçinin inqilab edən proletarları «substansiya» kimi, tənqidi devirmək istəyən «kütlə» kimi və ya Bauerin fikirlərini həzm etmək üçün lazım olan konsistensiyası hələ çatışmayan ruhun şüalanması kimi başa düşməyin lazım gəlib-gəlmədiyini həll etmək də çətinidir». Red.)

[7.] TARİXİN MATERIALİSTCƏSİNƏ ANLAŞILMASININ XÜLASƏSİ

[24] Beləliklə, tarixin bu cür anlaşılması ondan ibarətdir ki, bilavasitə həyatın məhz maddi istehsalı əsas tutularaq, həqiqi istehsal prosesi gözdən keçirilsin və müəyyən istehsal üsulu ilə əlaqədar olaraq onun doğurduğu ünsiyyət forması—yəni müxtəlif pillələrə malik olan vətəndaş cəmiyyəti—bütün tarixin əsası kimi başa düşülsün sonra vətəndaş cəmiyyətinin dövlət həyatı sahəsindəki fəaliyyətini təsvir etmək, həmçinin bunun əsasında şüuru bütün müxtəlif nəzəri törəmələri və formalarını, dini, fəlsəfəni, əxlaqı və i.ə. Və sairəni izah etmək və bu əsas üzərində onların meydana gəlməsi prosesini izləmək lazımdır, bütövlükdə götürülən bütün proses (buna görə də həmçinin onun müxtəlif cəhətləri arasındakı qarşılıqlı təsir), əlbəttə, bunun sayəsində təsvir edilə bilər. Tarixin bu cür anlaşılması onun idealistcəsinə anlaşılmasından fərqli olaraq hər bir dövrdə bu və ya başqa bir kateqoriya axtarmayıb həmişə həqiqi tarix zəmini üzərində qalır, praktikanı ideyalar zəminində izah etmək deyil, ideya quruluşlarını maddi praktika zəminində izah edir və buna görə yenə də o nəticəyə gəlir ki, şüurun bütün forma və məhsulları mənəvi tənqidlə,

bunları «mənlik şüurunda» əridib həll etməklə və ya «xəyala», «kabusa», «qəribəliyə»¹⁶ və i.a. Çevirməklə yox edilə bilməz, yalnız bütün bu idealist cəfəngiyyatını törədib əmələ gətirən real ictimai münasibətləri əməli şəkildə devirməklə yox edilə bilər,—o nəticəyə gəlir ki, tarixin, həmçinin dinin, fəlsəfənin və digər nəzəriyyənin hərəkətverici qüvvəsi tənqid deyil, inqilabdır. Bu konsepsiya göstərir ki, tarix «ruhu ruhdan» (B.Bauerin ifadəsidir. Red.) Doğuran «mənlik şüurunda» əriyib həll olmur, lakin hər bir pilləsi müəyyən maddi nəticəni, müəyyən miqdarda məhsuldar qüvvəni, insanların təbiətə və bir-birinə tarixən əmələ gəlmiş münasibətini mövcud halda görüb tapır, əvvəlki nəslin özündən sonrakı hər nəsle verdiyi külli miqdarda məhsuldar qüvvəni, kapital və şəraiti görüb tapır və yeni nəsil bunları, bir tərəfdən dəyişdirmiş olsa da, digər tərəfdən, bunlar yeni nəslin özünün həyat şəraitini ona göstərib, ona müəyyən inkişaf və xüsusi xarakter verir. Deməli, bu konsepsiya göstərir ki, insanlar şəraiti nə dərəcədə yaradırlarsa, şərait də insanları eyni dərəcədə [25] yaradır.

Hər bir fərdin və hər bir nəslin mövcud bir şey kimi görüb tapdığı məhsuldar qüvvələrin, kapitalın və ictimai ünsiyyət formalarının məcmusu, filosofların «substansiya» və «insanın mahiyyəti» şəklində təsəvvür etdikləri, ilahiləşdirdikləri və ona qarşı mübarizə etdikləri şeyin real əsasıdır,—elə real əsasıdır ki, bu filosoflar «mənlik şüuru» və «Yeganələr» ilə bu əsasın əleyhinə çıxsalar da, bu hal insanların inkişafına onun təsir göstərməsinə heç də mane olmur. Müxtəlif nəsillərin mövcud halda görüb tapdığı həyat şəraiti bu məsələni də həll edir ki, tarix boyu vaxtaşırı təkrarlanan inqilabi sarsıntılar mövcud olan hər şeyin əsasını devirib yıxmaq üçün kifayət qədər güclü ya yox; əgər ümumi çevrilişin bu maddi ünsürləri mövcud deyilsə, yəni: bir tərəfdən, müəyyən məhsuldar qüvvələr, digər tərəfdən isə, əvvəlki cəmiyyətin yalnız ayrı-ayrı şəraitinə qarşı deyil, eyni zamanda əvvəlki «həyat istehsalının» özünə qarşı, bu cəmiyyətin əsaslandığı «birgə fəaliyyətə» qarşı üsyan edən inqilabi kütlənin təşəkkülü—bütün bu maddi ünsürlər mövcud deyilsə, onda kommunizm tarixi sübut edir ki, bu çevriliş ideyasının yüz dəfələrlə irəli sürülməsinin əməli inkişaf üçün heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

[8.] TARİXİ İDEALİSTCƏSİNƏ ANLAYAN BÜTÜN ƏVVƏLKİ FƏLSƏFƏNİN, XÜSUSİLƏ HEGELDƏN SONRAKİ ALMAN FƏLSƏFƏSİNİN ƏSASSIZLIĞI

Tarixin anlaşılmasının bütün əvvəlki təlimləri ya tarixin bu həqiqi əsasını nəzərə almayıb ona etinasızlıq göstərirdi, ya da bu əsası tarixi proseslə hər hansı bir əlaqədən məhrum olan yalnız kənar bir amil kimi gözdən keçirirdi. Məsələyə bu cür yanaşılarda tarix həmişə ondan kənarda qalan bir miqyas əsas tutularaq yazılmalı idi; həqiqi həyat istehsalının nə isə tarixdən əvvəlki bir şey kimi, tarixi istehsal isə nə isə adi həyatdan qopardılıb ayrılmış, dünyadan kənarda və onun üstündə duran bir şey kimi təsəvvür edilirdi. Bununla, insanların təbiətə münasibəti tarixdən kənar edilir və bunun nəticəsində təbiət ilə tarix arasında əkslik yaradılır. Buna görə də bu konsepsiya tarixdə ancaq gurultulu siyasi əməllər və dini, ümumiyyətlə nəzəri mübarizə görə bilirdi və hər dəfə bu və ya başqa bir dövrü təsvir edəndə bu dövrün xəyallarına şərik olmağa məcbur olurdu. Məsələn, hər hansı bir dövr xalis «siyasi» və ya «dini» səbəblərlə müəyyən olunduğunu güman edirsə,—hərçənd ki, «din» və «siyasət» onun həqiqi səbəblərinin yalnız formasıdır,—bu dövrün tarixçisi həmin fikri mənimsəyir. Bu müəyyən insanların öz həqiqi praktikaları haqqındakı bu «xəyal» və «təsəvvürləri» yeganə müəyyənədicisi və fəal qüvvəyə çevrilir və bu qüvvə həmin insanların praktikaları üzərində hakim olub onu təyin edir. Əgər hindularda və misirlilərdə mövcud olan əmək bölgüsünün ibtidai şəkli dövlətdə və həmin xalqların dinində silk quruluşu doğurursa, onda tarixçi belə güman edir ki, silk quruluşu [26] bu ibtidai ictimai formanı doğuran qüvvənin özüdür.

Fransızlar və ingilislər həqiqətə hər halda ən yaxın olan, heç olmazsa, siyasi xəyal üzərində dayandıqları halda, almanlar «xalis ruh» dairəsində dövr edir və dini xəyalı tarixin hərəkətverici qüvvəsi dərəcəsinə qaldırırlar. Hegelin tarix fəlsəfəsi bütün bu alman

tarixşünaslığının son və özünün «ən xalis ifadəsi» şəklinə yüksəlmiş səmərəsidir bu tarixşünaslıq baxımından bütün mətləb həqiqi və hətta siyasi mənafe də deyil, xalis fikirdədir. Bu tarix fəlsəfəsi sonra bir zərurət olaraq, müqəddəs Brunoya da bir sıra «fikirlər» şəklində görünür və bu sırada bir fikir başqa bir fikri udub yeyir və nəhayət, «mənlik şüurunda» itib gedir (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «Obyektiv adlanan tarixşünaslıq məhz tarixi münasibətləri fəaliyyətdən qopardıb ayrılmış halda gözdən keçirməkdən ibarət idi. Mürtəce xarakter». Red.). Müqəddəs Maks Ştirner daha ardıcıldır o, həqiqi tarix haqqında qətiyyənlə bir şey bilməyib tarixi prosesə ancaq «cəngavərlərin», quldurların və kabusların tarixi nəzəri ilə baxır və belə güman edir ki, özünü bu tarixin xəyallarından, əlbəttə, ancaq «allahsızlıqla» xilas edə bilər. Bu konsepsiya həqiqətdə dinidir: zira dindar adamı bütün tarixin əsasını təşkil edən ilkin insan kimi ehtimal edir, həyat vasitələrinin və həyatın özünün həqiqi istehsalını isə öz xəyalında dini xəyallar istehsalı ilə əvəz edir.

Tarixin bütün bu cür anlaşılması, onun dağılıb ayrılması və buradan doğan şübhə və tərəddüdləri ilə birlikdə, –almanların milli işindən başqa bir şey deyildir və Almaniya üçün bunun ancaq məhəlli marağı vardır; məsələn, son zamanlarda dəfələrlə müzakirə edilən mühüm bir məsələ budur; bu məsələ isə əslində belə bir sualdan ibarətdir ki, «allahın evindən insanlar aləminə» necə gəlib çıxmaq olar? Sanki «allahın evi» nə zaman isə xəyal aləmindən başqa bir yerdə, harada isə varmış, çox alim simalar isə –özləri də bundan xəbərdar olmadıqları halda –indi yolunu axtarıb tapmaq istədikləri «insanlar aləmində» daim yaşamayıblarmış; sanki göylərin üstündəki bu nəzəri aləmlərin əmələ gəlməsinin əcayibliyini izah etmək məqsədini güdən elmi əyləncənin vəzifəsi –çünki bu, əyləncədən başqa bir şey deyildir, –əksinə, məhz həmin aləmlərin yer üzündəki həqiqi münasibətlərdən əmələ gəldiyini göstərməkdən ibarət deyilmiş. Ümumiyyətlə bu almanlar həmişə onun fikrini çəkmişlər ki, artıq mövcud olan hər cür cəfəngiyatı [27] başqa bir cəfəngiyata müncər etsinlər, yəni onlar belə güman edirlər ki, bütün bu cəfəngiyatın, nə isə, xüsusi bir mənası vardır və bu mənanı açmaq lazımdır, halbuki bütün mətləb ancaq bu nəzəri ibarətləri

mövcud həqiqi münasibətlər əsasında izah etməkdən ibarətdir. Yuxarıda deyildiyi kimi, bu ibarələr həqiqətdə nəzəri deduksiylalarla deyil, şəraiti dəyişdirməklə əməli şəkildə yox edilə bilər, bu təsəvvürlər də insanların şüurundan yenə də eyni yolla silinib atıla bilər. İnsanların əsas kütləsində, yəni proletariatda bu nəzəri təsəvvürlər yoxdur və deməli, həmin kütlədə bu təsəvvürləri məhv etmək də lazım deyildir, əgər bir zamanlar bu kütlənin, bəzi nəzəri təsəvvürü, məsələn, dini olmuşsa, şərait bu təsəvvürləri çoxdan yox etmişdir.

Qeyd edilən məsələlərin və bunların həllinin xalis milli xarakteri bir də onda aşkara çıxır ki, bu nəzəriyyəçilər tamamilə ciddi şəkildə belə düşünürlər ki, guya «ilahi insan», «İnsan» və i.a. Kimi müxtəlif uydurmalar tarixin ayrı-ayrı dövrlərinə rəhbərlik etmişlər; müqəddəs Bruno o qədər uzaqlara gedib çıxır ki, hətta yalnız «tənqid və tənqidçilərin tarixi yaratdığını»¹⁷ iddia edir. Bu «nəzəriyyəçilərin özləri tarixi quruluşlara əl atdıqları zaman isə çox tələsib bütün keçmişin üstündən tullanır və birdən «monqolluqdan»¹⁸ əsil «mənalı» tarixə, məhz «Hallische Jahrbücher» və «Deutsche Jahrbücher»¹⁹ tarixinə və Hegel məktəbinin pozulub ümumi dolaşıqlıq şəklini aldığı tarixinə keçirlər. Bütün başqa millətlər və bütün həqiqi hadisələr unudulur, «theatrum mundi» (dünya meydanı. Red.) Leypsiq kitab yarmarkası ilə və «Tənqidin», «İnsanın» və «Yeganənin» (yəni B.Bauerin, L.Feyerbaxın və M.Ştirnerin. Red.) Qarşılıqlı höcətləşməsi ilə məhdudlaşır. Bizim nəzəriyyəçilər günlərin birində həqiqətən tarixi mövzuya, məsələn, XVIII əsrin tarixinə əl atdıqda belə, yalnız təsəvvürlərin tarixini, həm də təsəvvürlərin əsasını təşkil edən faktlardan və əməli proseslərdən qoparılıb ayrılmış fikirlərin tarixini təsvir edirlər, bu tarixin özünü də ancaq o məqsədlə izah edirlər ki, gözdən keçirdikləri dövrü mükəmməl olmayan ibtidai bir pillə kimi, həqiqətən tarixi olan dövrün, yəni 1840–1844-cü illərdəki alman fəlsəfi mübarizə dövrünün hələ məhdud bir sələfi kimi göstərsinlər. Onlar öz qarşılarına qoyduqları məqsədə–tarixi olmayan bir şəxsiyyətin şərəfini və onun xəyallarını xüsusilə parlaq şəkildə göstərmək üçün keçmişin tarixini yazmaq məqsədinə müvafiq olaraq,

həqiqətən tarixi hadisələrdən, hətta tarixin gedişinə siyasətin həqiqətən tarixi müdaxiləsi hallarından heç bəhs etmirlər, bunun əvəzində isə tədqiqata əsaslanmayıb özbaşına edilən mühakiməyə və ədəbi dediqoduya əsaslanan rəvayətlərdən danışırlar, necə ki, müqəddəs Bruno indi özünün unudulmuş XVIII əsr tarixində²⁰ belə etmişdir. Bu təmtəraqlı və lovğa fikir alverçiləri hər cür milli təəssübdən sonsuz dərəcə yüksəkdə olduqlarını güman etdikləri halda həqiqətdə Almaniyanı birləşdirmək xəyalı ilə pivəxanalarda vaxt keçirən filistərlərdən daha çox milli məhdudiyyətə malikdirlər. Onlar digər xalqların gördüyü işin tarixi iş olduğunu qəbul etmirlər. Onlar Almaniya, Almaniya ilə [28] və Almaniya üçün yaşayırlar. Onlar Reyn mahnısını²¹ mənəvi kantataya çevirib Elzas və Lotaringiyanı istila edirlər, fransız dövlətini deyil, fransız fəlsəfəsini oğurlayırlar, fransız əyalətlərini deyil, fransız fikirlərini almanlaşdırırlar. C-b Venedey nəzəriyyənin cahanşümul hökmranlığı bayrağı altında Almaniyanın cahanşümul hökmranlığından xəbər verən müqəddəs Brunoya və Maksa nisbətən kosmopolitdir.

[9.] FEYERBAXIN ƏLAVƏ TƏNQİDİ, ONUN TARİXİ İDEALİSTCƏSİNƏ ANLAMASININ TƏNQİDİ

Bütün bu təhlildən həmçinin görünür ki, Feyerbax «ictimai insan» tərifinin köməyi ilə özünü kommunist elan etməklə²² («Wigands Vierteljahrsschrift», 1845, c. 2), bu tərif «İnsanın» predikatına çevirməklə və beləliklə, mövcud dünyada müəyyən inqilabi partiyanın ardıcılı mənasında olan «kommunist» sözünü yenə də çılpaq kateqoriyaya çevirməyi mümkün hesab etməklə nə dərəcədə səhv edir. İnsanların bir-birinə münasibəti məsələsində Feyerbaxın bütün deduksiyasından məqsəd insanların həmişə bir-birinə möhtac olduqlarını və bu ehtiyacın indi də duyulduğunu sübut etməkdir. Feyerbax bu faktın dərk edilməsini möhkəmləndirmək istəyir, deməli, başqa nəzəriyyəçilər kimi o da istəyir ki, bəzi mövcud faktın ancaq düzgün dərk edilməsinə nail olsun, halbuki həqiqi kommunistin vəzifəsi bu mövcud olanı devirməkdir. Biz tamamilə qəbul edirik ki, Feyerbax məhz bu faktın dərk edilməsinə nail olmağa çalışarkən o

qədər uzaqlara gedib çıxır ki, ümumiyyətlə bu qədər uzaqlara bir nəzəriyyəçi və filosof olmaqda davam edən nəzəriyyəçi gedə bilər. Lakin xarakterik cəhət burasıdır ki, müqəddəs Bruno və Maks kommunist haqqında Feyerbaxın təsəvvürünü dərhal həqiqi kommunistin yerinə qoyurlar, bu isə qismən ona görə edilir ki, onlar kommunizmlə də «ruhdan ruhla» mübarizə etdikləri kimi mübarizə edə bilsinlər, fəlsəfi kateqoriya və bərabər əleyhdar kimi mübarizə edə bilsinlər, müqəddəs Bruno isə bunu bir də pragmatizm mənafeyini nəzərdə tutaraq edir.

Mövcud olanın qəbul edildiyini və eyni zamanda anlaşılmadığını,—bu qəbul etmək və anlamamaq məsələsində isə Feyerbax hələ yenə də bizim əleyhdarlarımızın fikrinə şərikdir,—nümayiş etdirən bir misal olaraq, «Gələcəyin fəlsəfəsindən» o yeri xatırladaq ki, orada Feyerbax sübut edir ki, hər hansı bir şeyin və ya hər hansı bir insanın varlığı eyni zamanda onun mahiyyətidir²³, hər hansı bir heyvanın və ya insan fərdinin mövcud olmasının müəyyən şəraiti, həyat tərzı və fəaliyyəti onun «mahiyyətinə» məmnunluq hissi verən şeydir. Burada hər bir istisna müəyyən şəkildə bədbəxt bir hadisə kimi dəyişdirilməsi mümkün olmayan qeyri-normal bir şey hesab edilir. Deməli, milyonlarla proletar özünün həyat şəraitindən heç də razı deyilsə, onların «varlığı» [29] onların «mahiyyətinə» hətta ən uzaq dərəcədə müvafiq deyilsə, onda,—yuxarıda göstərilən yerdə yazıldığına görə,—bu hal labüd bədbəxtlikdir və buna guya sakit-sakit dözmək lazımdır. Lakin bu milyonlarla proletar və ya kommunistlər tamamilə başqa cür düşünürlər və vaxtı gələndə, öz «varlıqlarını» öz «mahiyyətlərinə» əməli surətdə, inqilab yolu ilə müvafiq şəkllə salanda bunu sübut edəcəklər. Buna görə də bu kimi hallarda Feyerbax heç vaxt insan aləmindən bəhs etmir, lakin hər dəfə xarici təbiət sahəsinə qaçmaqla özünü xilas edir, həm də elə xarici təbiət sahəsinə qaçır ki, hələ o, insanların hökmranlığına tabe edilməmişdir. Lakin hər bir yeni ixtira, səiayenin irəliyə atdığı hər bir yeni addım bu sahənin yeni bir parçasının üstünü açır, odur ki, Feyerbaxın bu kimi müddəalarına aid misalların cücərib bitdiyi zəmin getdikcə azalır. Bir müddəə ilə kifayətlənək balığın «mahiyyəti» onun «varlığıdır», sudur. Çay

balığın «mahdiyyəti» çayın suyudur. Lakin elə ki, bu çay sənayeyə tabe edildi, boyaq maddələri və başqa tullantı çayı zibilləyib suyunu korladı, çayda gəmilər işləməyə başladı, çayın suyu kanalla axıdıldı, çayda daha su qalmadı və beləliklə, balıq öz varlığı üçün zəruri olan mühitdən məhrum edildi,—bu su daha balığın «mahdiyyəti» olmur, çünki onun varlığı üçün əlverişli mühit olmaqdan çıxır. Bu kimi ziddiyyətlərin hamısını labüd qeyri-normallıq deyə elan etmək mahiyyət etibarı ilə müqəddəs Maks Ştirnerin narazı olanlara verdiyi təsəllidən fərqlənmir, zira müqəddəs Maks narazı olanlara deyir ki, bu ziddiyyət onların öz ziddiyyətidir, bu pis vəziyyət onların özlərinin pis vəziyyətidir, onlar ya buna dözüb narahat olmamalıdırlar, ya öz narazılıqlarını özlərində saxlamalıdırlar, ya da bu vəziyyətə qarşı xəyalən qiyam etməlidirlər. Feyerbaxın bu konsepsiyası müqəddəs Brunonun bir tənəsindən də eyni dərəcədə az fərqlənir: Brunonun dediyinə görə, bu bədbəxtliklərin səbəbi guya bu imiş ki, bədbəxtliyə düçar olanlar «substansiyalar»ın çirkabına ilişib qalmışlar, «mütləq mənlilik şüuruna» gəlib çatmamışlar və bu pis münasibətləri öz ruhundan ruh kimi dərk etməmişlər.

[III]

[1.] HAKİM SİNİF VƏ HAKİM ŞÜUR. TARİXDƏ RUHUN HÖKMRANLIĞI HAQQINDA HEGELİN TƏSƏVVÜRÜ NECƏ ƏMƏLƏ GƏLMİŞDİR

[30] Hakim sinfin fikirləri hər bir dövrdə hakim fikirlərdir. Bu o deməkdir ki, cəmiyyətin hakim maddi qüvvəsini təmsil edən sinif, eyni zamanda cəmiyyətin hakim mənəvi qüvvəsidir. Maddi istehsal vasitələrini öz ixtiyarında saxlayan sinif eyni zamanda mənəvi istehsal vasitələrini də öz ixtiyarında saxlayır, buna görə də mənəvi istehsal üçün vəsaiti olmayanların fikirləri ümumiyyətlə hakim sinfə tabe vəziyyətdə olur. Hakim fikirlər hakim maddi münasibətlərin ən mükəmməl ifadəsindən, fikir şəklində ifadə edilmiş hakim maddi münasibətlərdən başqa bir şey deyildir; deməli, bu fikirlər məhz tək bu sinfi hakim edən münasibətlərin ifadəsidir; deməli, bu fikirlər

həmin sinfin hakimiyyət fikirləridir. Yeri gəlmişkən deyək ki, hakim sinfi təşkil edən fərdlərin də şüuru vardır və deməli, onlar da düşünürlər; onlar məhz bir sinif kimi hökmran olub müəyyən tarixi dövrü bütün həcmində təyin etdiklərinə görə, özlüyündə aydındır ki, onlar həmin dövrün bütün sahələrində belə edirlər, deməli, düşünüən insanlar kimi, fikir istehsalçıları kimi də hökmranlıq edirlər; onlar öz zamanələrində fikirlərin istehsalı və bölüşdürülməsini nizama salırlar; bu isə o deməkdir ki, onların fikirləri dövrün hakim fikirləridir. Məsələn, hazırda kral hakimiyyəti ilə aristokratiya və burjuaziyanın hökmranlıq üstündə mübarizə etdikləri bir ölkədə, deməli, hakimiyyətin bölüşdürülmüş olduğu bir ölkədə hakim fikir hakimiyyətin bölünməsi nəzəriyyəsidir ki, bu da «əbədi qanun» elan edilir.

Biz yuxarıda (səh. [15–18]) (bax: həmin cild, səh. 24–29. Red.) Tanmışdıq ki, əmək bölgüsü bundan əvvəlki tarixin başlıca qüvvələrindən biridir; indi bu əmək bölgüsü hakim sinif sıralarında da özünü mənəvi və [31] maddi əmək bölgüsü şəklində büruzə verir, belə ki, bu sinif daxilində onun bir hissəsi bütün sinfin mütəfəkkirləri kimi fəaliyyət göstərir (bunlar həmin sinfin ümumiləşdirmə qabiliyyəti olan fəal ideoloqlardır, onların bəhləli ruzi mənbəyi bu sinfin özü haqqındakı xəyallarını hazırlamaqdır), halbuki digərləri bu fikir və xəyallara daha passiv yanaşır və bunları qavrayıb mənimsəməyə hazırdırlar, çünki həqiqətdə mövcud sinfin bu nümayəndələri məhz onun fəal üzvləridir və özləri haqqında fikir yeritmək və xəyala dalmaq üçün onların daha az vaxtı var. Bu sinif daxilində həmin parçalanma artıb sinfin hər iki hissəsi arasında hətta müəyyən əkslik və düşmənçilik dərəcəsinə çatıb bilər, lakin hər bir əməli toqquşma şəraitində, sinfin öz qarşısında təhlükə duranda, guya hakim fikirlərin hakim sinfin fikri olmadığı və əllərindəki hakimiyyətin həmin sinfin hakimiyyətindən fərqli olduğunun hətta zahiri görünüşü itib gedəndə bu düşmənçilik öz-özlüyündə yox olur. Müəyyən dövrdə inqilabi fikirlərin mövcud olması inqilabi sinfin mövcud olmasını tələb edir ki, bunun müqəddəm şərtləri haqqında lazım olan şey

yuxarıda deyilmişdir (səh. [18–19, 22–23]) (bax: həmin cild, səh. 29–30, 33–34. Red.).

Lakin tarixin gedişi gözdən keçirilərkən hakim sinfin fikirləri bu sinfin özündən ayrılanda, bu fikirlərə müstəqillik veriləndə, nə bu fikirlərin istehsal şəraiti və nə də bunların istehsalçılarının istehsal şəraiti nəzərə alınmayıb müəyyən bir dövrdə filan və filan fikirlərin hökmran olduğu iddia edilərək, yalnız bununla kifayətləndikdə, deməli, bu fikirlərin əsasını təşkil edən fərdlər və tarixi şərait tamamilə bir tərəfdə buraxılanda,—məsələn, demək olar ki, aristokratiyanın hökmranlığı dövründə «namus», «sədaqət» və i.a. Anlayışları, burjuaziyanın hökmranlığı dövründə isə «azadlıq», «bərabərlik» və i.a. Anlayışları hökmran idi. Ümumiyyətlə, hakim sinfin özü bu kimi xəyalları özü üçün yaradır. Tarixin bu cür anlaşılması,—başlıca olaraq, XVIII əsrdən etibarən bütün tarixçilərə xas olan bu anlama belə bir zərurətlə üz-üzə gəlir [32] ki, getdikcə daha abstrakt fikirlər, yəni get-gedə daha artıq ən ümumi şəkllə girən fikirlər hakim fikir olur. İş burasındadır ki, hər bir yeni sinif özündən əvvəl hökmran olan sinfin yerinə keçəndə, öz məqsədinə çatma bilmək üçün öz mənafeyini bütün cəmiyyət üzvlərinin ümumi mənafeyi kimi göstərməyə, yəni abstrakt şəkildə desək, öz fikirlərinə ən ümumilik forması verməyə, bunları yeganə ağlabatan və hamı üçün əhəmiyyətli olan fikirlər kimi təsvir etməyə məcburdur. İnqilab edən sinif tək-cə başqa bir sinfin qarşısında durduğu üçün işin əvvəlindən bir sinif kimi deyil, bütün cəmiyyətin nümayəndəsi kimi hərəkət edir; bu sinif yeganə hökmran sinifə əks olaraq, cəmiyyətin bütün kütləsi şəklində mövcud olur (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «(Ən ümumilik müvafiqdir 1) silkə contra (əks olan) sinifə, 2) rəqabətə, dünya əlaqələrinə və i.a., 3) hökmran sinfin çox sayına, 4) ümumi mənafe barəsindəki xəyala, əvvəlcə bu xəyal doğrudur, 5) ideoloqların özlərini aldatmasına və əmək bölgüsünə)». Red.). Bu ona görə belə olur ki, ilk vaxtlar bu sinfin mənafeyi hakim olmayan bütün başqa siniflərin ümumi mənafeyi ilə həqiqətən az-çox əlaqədar olur, o vaxtadək mövcud olan münasibətlərin təzyiqi altında qalıb xüsusi sinfin xüsusi mənafeyi şəklində inkişaf etməyə hələ macal tapmır. Buna görə də bu

sinfin qələbə qazanması hakimiyyətə çatmayan digər siniflərə mənsub bir çox fərdlər üçün də faydalı olur, lakin yalnız o cəhətdən ki, bu qələbə həmin fərdlərə hakim sinif sıralarına yüksəlmək imkanı verir. Fransa inqilabı aristokratiyanın hökmranlığını devirdiyi zaman bir çox proletar bunun nəticəsində proletariyatın fəvqünə qalxa, bildi, lakin bu ancaq həmin proletarların dönüb burjua olması nəticəsində mümkün oldu. Beləliklə, hər bir yeni sinfin öz hökmranlığını qurarkən istifadə etdiyi əsas, bu sinifdən əvvəlki sinfin hakim olanda arxalandığı əsasdan daha genişdir; bunun müqabilində sonralar, hökmran olmayan sinif ilə hökmranlığa çatmış sinif arasındakı, əkslik daha kəskin və daha dərinlən inkişaf edir. Bu hər iki şərait onunla nəticələnir ki, hökmran olmayan sinfin yeni hakim sinfə qarşı aparmalı olduğu mübarizə, öz növbəsində, özündən əvvəlki ictimai quruluşun daha qəti, daha əsaslı şəkildə inkar edilməsinə doğru yönəldilir və hakimiyyətə çatmış bütün əvvəlki siniflərin bu yoldakı mübarizəsindən daha [33] şiddətli olur.

Siniflərin hökmranlığı ümumiyyətlə ictimai quruluşun forması olmaqdan çıxar-çıxmaz, deməli, xüsusi mənafeyi ən ümumi mənafe kimi və ya «ən ümumini» hakim olan kimi təmsil etmək zərurəti yox olub itər-itməz, müəyyən sinfin hökmranlığı guya yalnız müəyyən fikirlərin hökmranlığı imiş şəklində ifadə edilən bütün bu zahiri görünüş də, əlbəttə, özlüyündə yox olub itəcəkdir.

Hakim fikirlər hakim fərdlərdən, başlıcası isə, istehsal üsulunun mövcud pilləsinin doğurduğu münasibətlərdən ayrılardan və beləliklə, tarixdə həmişə fikirlərin, hakim olduğu nəticəsi çıxarılandan sonra,— bundan sonra bu müxtəlif fikirlərdən «ümumi fikir», ideya və s. Kimi abstraksiyalar yaratmaq, eləcə də tarixdə onun hökmranlığını güman etmək və bununla da bütün ayrı-ayrı fikir və anlayışları tarixdə inkişaf edən Anlayışın «özünü təyin etməsi» kimi təsəvvür etmək çox asandır. Bu halda, tamamilə təbiidir ki, insanların bütün münasibətləri insan anlayışından, xəyali insandan, insanın mahiyyətindən, «İnsandan» bir nəticə kimi çıxarıla bilər. Spekulyativ fəlsəfə də elə bu cür edirdi. Hegelin özü «Tarix fəlsəfəsi»nin sonunda etiraf edir ki, o, «yalnız anlayışın yüksələn hərəkətini tədqiq etmiş» və tarixdə «həqiqi

teodiseya». (səh. 446) olduğunu təsvir etmişdir. Bax bundan sonra «anlayış» istehsalçıları, nəzəriyyəçilər, ideoloqlar və filosoflar üzərinə yenə də qayıdıb belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, filosof və mütəfəkkir olmaq etibarı ilə filosoflar və mütəfəkkirlər tarixdə lap əzəldən hökmran olublarmış,—biz yuxarıda gördük ki, bu nəticə Hegel²⁴ tərəfindən ifadə edilmişdir.

Beləliklə, ruhun ali hökmranlığını (Ştirnerdə iyerarxiyanı) tarixi material əsasında sübut etmək üçün işə salınan bütün hoqqabazlıq aşağıdakı üç üsula münəcər ednlir

[34] № 1. Hökmranlıq edən fərdlərin,—empirik səbəblər nəticəsində, empirik şəraitdə və maddi fərdlər olmaq etibarı ilə hökmranlıq edən fərdlərin,—fikirlərini hökmranlıq edən bu fərdlərin özlərindən ayırmaq və beləliklə, tarixdə fikirlərin və ya xəyalların hökmranlığını qəbul etmək lazımdır.

№ 2. Fikirlərin bu hökmranlığını bir növ qaydaya salmaq lazımdır, bir-birinin ardınca gəlib hökmranlıq edən fikirlər arasında bir növ mistik əlaqə olduğunu sübut etmək lazımdır. Buna nail olmaq üçün həmin fikirlər «anlayışın özü-özünü təyin etməsi» kimi nəzərdən keçirilir (bu ona görə mümkündür ki, bu fikirlər öz empirik əsası vasitəsi ilə bir-birinə həqiqətən bağlıdır, bir də ona görə ki, bu fikirlər ancaq bir fikir kimi götürüləndə təfəkkürün etdiyi öz-özünü fərqləndirmə və fərqlər olur).

№ 3. «Özü-özünü təyin edən anlayışın» mistik şəklini ortadan qaldırmaq üçün onu çevirib bir növ şəxsiyyət—«Mənlik şüuru»—şəklinə salırlar, yaxud da özlərini əsil materialist kimi göstərmək üçün onu döndərüb tarixdə «anlayışın» nümayəndəsi olan bir sıra şəxs: «düşünənlər», «filosoflar» və ideoloqlar şəklinə salıb bunları da, öz sırası ilə tarixin yaradıcıları, «keşikçiləri şurası» və hökmranlıq edənlər kimi təyin edirlər (Kənardə Marksın belə bir qeydi var: «İnsan olmaq etibarı ilə insan=«düşünən insan ruhuna»»). Red.). Beləliklə, bütün materializm ünsürləri tarixdən çıxarılıb atılır, odur ki, indi cilovu arxayın buraxmaq və özünün spekulyativ atına sərbəstlik vermək olar.

Almaniyada hökmranlıq etmiş bu tarixi metodu, həmçinin həmin metodun nə üçün əsasən orada hökmranlıq etməsi səbəbini izah etmək üçün onun ümumiyyətlə ideoloqların xəyalları ilə,—məsələn, hüquqçuların, siyasətçilərin (əməli dövlət xadimləri də daxil olmaqla) xəyalları ilə əlaqəsini əsas tutmaq,—bu subyektlərin ehkamçı xülyalarını və təhrif olunmuş təsəvvürlərini əsas tutmaq lazımdır. Bu xəyallar, xülyalar və təhrif olunmuş təsəvvürlər isə onların həyatdakı əməli vəziyyətləri, onların sənətləri və mövcud əmək bölgüsü ilə çox sadə izah edilir.

[35] Adi həyatda hər bir shopkeeper (dükançı. Red.) Bu və ya başqa adamın özünü necə bir insan kimi göstərmək istədiyi ilə həqiqətdə nə olduğu arasındakı fərqi seçməyi çox yaxşı bacardığı halda, bizim tarixşünaslıq hələ bu bayağı idrak səviyyəsinə çatmamışdır. Hər bir dövr özü haqqında nə deyirsə desin, nə xəyal edirsə etsin, bizim tarixşünaslıq ancaq bu quru sözə inanır.

[IV]

[1.] İSTEHSAL ALƏTLƏRİ VƏ MÜLKİYYƏT FORMALARI

...(Burada əlyazmasının dörd səhifəsi çatışmır. Red.) [40] İnkişaf etmiş əmək bölgüsünün və geniş ticarətin müqəddəm şərti—birincisindən, məhəlli məhdudiyyət isə ikincisindən irəli gəlir. Birinci halda fərdlər bir yerə yığılmalıdırlar, ikinci halda—onların özləri mövcud istehsal alətləri ilə yanaşı istehsal alətləri vəziyyətində olurlar.

Beləliklə, təbii şəkildə meydana gəlmiş istehsal alətləri ilə mədəniyyətin yaratdığı istehsal alətləri arasındakı fərq burada özünü göstərmiş olur. Əkin yerinə (suya və i.a.) Təbii şəkildə meydana gəlmiş istehsal aləti kimi baxıla bilər. Birinci halda, yəni təbii şəkildə meydana gəlmiş istehsal alətləri şəraitində fərdlər təbiətə tabe olurlar; ikinci halda isə onlar bəzi əmək məhsuluna tabedirlər. Buna görə də birinci halda mülkiyyət də (torpaq mülkiyyəti) təbii şəkildə meydana gəlmiş bilavasitə hökmranlıq kimi, ikinci halda isə əməyin, xüsusən

toplanmış əməyin, kapitalın hökmranlığı kimi özünü göstərir. Birinci halda tələb olunur ki, fərdlər öz aralarında bir əlaqə ilə–ailə əlaqəsi, tayfa əlaqəsi və ya, heç olmazsa, ərazi əlaqəsi və i.a. ilə–birləşdirilmiş olsunlar ikinci halda tələb olunur ki, fərdlər müstəqil olub bir-biri ilə yalnız mübadilə vasitəsi ilə əlaqədar olsunlar. Birinci halda mübadilə başlıca olaraq, insan ilə təbiət arasında mübadilədir, çünki burada insanın əməyi təbiət məhsulları ilə mübadilə olunur; ikinci halda mübadilə isə əsas etibarilə insanların öz arasındakı mübadilədir. Birinci halda adi sağlam düşüncə kifayətdir, fiziki və əqli fəaliyyət hələ bir-birindən qətiyyən ayrılmamışdır; ikinci halda isə fiziki və əqli əmək arasında əməli surətdə bölgü əmələ gəlməlidir. Birinci halda mülkiyyətçinin mülkiyyətçi olmayanlar üzərindəki hökmranlığı şəxsi münasibətlərə, bu və ya başqa növ birliyə [Gemeinwesen] arxalana bilər; ikinci halda isə bu hökmranlıq bir şey formasını alaraq, üçüncü şeydə, pulda ifadə olunmalıdır. Birinci halda xırda sənaye mövcuddur, lakin təbii surətdə meydana gəlmiş istehsal alətindən istifadə etməyə tabe olduğuna görə burada müxtəlif fərdlər arasında əmək bölgüsü yoxdur; ikinci halda isə sənaye əmək bölgüsünə əsaslanır və yalnız bu bölgü sayəsində mövcud olur.

[41] İndiyədək biz istehsal alətlərini əsas tuturduq və burada aşkar oldu ki, sənaye inkişafının müəyyən pillələrində xüsusi mülkiyyət zəruridir. «Industrie extractive»də (hasilat mədənləri. Red.) Xüsusi mülkiyyət əməyə hələ tamamilə müvafiqdir; xırda sənayedə və hələ indiyədək əkinçilikdə hər yerdə mülkiyyət mövcud istehsal alətlərinin zəruri nəticəsidir; iri sənayedə istehsal aləti ilə xüsusi mülkiyyət arasındakı ziddiyyət ilk dəfə olaraq, bu sənayenin öz məhsulu kimi ortaya çıxır ki, iri sənaye bu məhsulu törətmək üçün yüksək inkişaf pilləsinə çatmış olmalıdır. Beləliklə, xüsusi mülkiyyətin yox edilməsi ancaq iri sənaye inkişaf etdikdən sonra mümkün olur.

[2.] MADDİ VƏ MƏNƏVİ ƏMƏYİN BÖLGÜSÜ. ŞƏHƏRİN KƏNDƏN AYRILMASI. SEX QURULUŞU

Ən böyük maddi və mənəvi əmək bölgüsü şəhərin kənddən ayrılmasıdır. Şəhər ilə kənd arasındakı əkslik barbarlıqdan mədəniyyətə, tayfa quruluşundan dövlətə, məhəlli məhdudluqdan millətə keçməklə birlikdə başlanıb yaşadığımız zamanadək bütün mədəniyyət tarixindən keçir (Taxıl qanunları əleyhinə cəmiyyət²⁵).

Şəhərlə birlikdə idarə, polis, vergi və i.a.—bir sözlə icma siyasi quruluşu [des Gemeindewesens] zərurəti və beləliklə, ümumiyyətlə siyasət zərurəti ortaya çıxır. Burada ilk dəfə aşkar oldu ki, əhali iki böyük sinfə bölünmüşdür və bu bölgü bilavasitə əmək bölgüsünə və istehsal alətlərinə əsaslanır. Şəhər əhalinin, istehsal alətlərinin, kapitalın, zövqlərin və tələbatın bir yerə toplanması faktını ifadə etdiyi halda, kənddə bunun tam əksi olan əlaqəsizlik və ayrılıq faktı müşahidə olunur. Şəhər ilə kənd arasında əkslik ancaq xüsusi mülkiyyət çərçivəsində mövcud ola bilər. Bu əkslik fərdin əmək bölgüsünə və ona zorla qəbul etdirilmiş müəyyən fəaliyyətə tabe olduğunu ən kəskin şəkildə ifadə edir; bu tabelik isə bəzilərini məhdud şəhər heyvanı, bəzilərini də məhdud kənd heyvanı halına salır və bunların mənafeləri arasında hər gün yenidən əkslik doğurur. Burada əmək yenə də ən başlıca amildir, fərdlərin üstündə duran qüvvədir; nə qədər ki, bu qüvvə mövcuddur, xüsusi mülkiyyət də mövcud olmalıdır. Şəhər ilə kənd arasındakı əksliyin yox edilməsi ictimai birliyin ilk şərtlərindən [42] biridir, bu, bir çox maddi müqəddəm şərtlərdən asılı olan elə bir şərt ki, ilk baxışdan göründüyü kimi təkə iradə ilə həyata keçirilə bilməz. (Bu şərtlər hələ ətraflı öyrənilməlidir.) Şəhərin kənddən ayrılmasına kapitalın torpaq mülkiyyətindən ayrılması kimi, kapitalın torpaq mülkiyyətindən asılı olmadan, yəni yalnız əməyə və mübadiləyə əsaslanan mülkiyyət şəklində mövcud olmağa və inkişaf etməyə başlaması kimi baxmaq olar.

Orta əsrlərin keçmiş tarixdən hazır şəkildə əldə etmədiyi və azad olmuş təhkimlilərin yenidən saldıqları şəhərlərdə,—bu şəhərlərdə hər bir fərdin yeganə mülkiyyəti, onun özü ilə gətirdiyi və, demək olar ki, hamısı ən zəruri sənət alətlərindən ibarət olan kiçik kapital nəzərə alınmasa, həmin fərdin əməyinin xüsusi növü idi. Daim şəhərə gələn

qaçqın təhkimlilərin rəqabəti; kəndin şəhərlərə qarşı fasiləsiz müharibəsi, deməli, şəhər hərbi qüvvəsini təşkil etmək zərurəti, müəyyən ixtisas üzərində ümumi mülkiyyət əlaqələri; öz malını satmaq üçün ümumi binaların zərurəti—o zaman sənətkarlar eyni zamanda alverçi idilər—və bununla əlaqədar olaraq, kənar adamların bu binalara buraxılmaması; ayrı-ayrı sənətlərin mənafeyi arasındakı əkslik; çox böyük çətinliklə öyrənilmiş sənəti qorumaq zərurəti; bütün ölkənin feodalcasına təşkili—bütün bunlar ayrıca hər bir sənət işçilərinin sexlərdə birləşməsinin səbəbləri idi. Sonrakı tarixi inkişaf nəticəsində sex quruluşunda əmələ gəlmiş bir çox dəyişikliklər üzərində burada ətraflı dayanmağımıza ehtiyac yoxdur. Bütün orta əsrlər ərzində təhkimlilərin şəhərlərə qaçması fasiləsiz davam etmişdir. Kəndlərdə öz ağaları tərəfindən təqib olunan bu təhkimlilər tək-tək gəldikləri şəhərlərdə mütəşəkkil icma ilə üz-üzə gəlirdilər və bunların qabağında aciz olduqlarına görə bu icma çərçivəsində onların əməyinə olan tələbatla və onların şəhərlərdəki mütəşəkkil rəqiblərinin mənafeyi ilə müəyyən olunan vəziyyətə itaət etməyə məcbur olurdular. Şəhərə tək-tək gələn bu işçilər heç vaxt bir qüvvə ola bilməmişdilər, çünki onların əməyi sex xarakteri daşıyıb işin öyrənilməsinə tələb etdiyi hallarda sex ustaları həmin işçiləri özlərinə tabe edir, özlərinin xüsusi mənafeələrinə uyğun şəkildə təşkil edirdilər; bu əmək işin öyrənilməsinə tələb etməyəndə və buna görə də sex xarakteri daşımayıb gündəlik xarakterdə olanda isə, işçilər təşkil oluna bilmirdilər və həmişəlik qeyri-mütəşəkkil plebey halında qalırdılar. Şəhərlərin gündəlik işə olan ehtiyacı plebeyləri yaratdı.

Bu şəhərlər əsil «ittifaqlar»²⁶ idi və bu ittifaqları bilavasitə [43] tələbat, mülkiyyəti qorumaq qayğısı və ayrı-ayrı üzvlərin ixtiyarında olan istehsal vasitələrini və müdafiə vasitələrini çoxaltmaq cəhdi doğurmuşdu. Bu şəhərlərdəki plebeylər tamamilə aciz idi, çünki birbirinə yad olub şəhərə tək-tək gələn fərdlərdən ibarət idi və bu qeyri-mütəşəkkil fərdlər hərbi qaydada silahlanıb plebeyləri çox səylə güdən mütəşəkkil qüvvə ilə qarşı-qarşıya dururdular. Usta köməkçiləri və şagirdlər hər bir sənətdə elə təşkil olunmuşdular ki, bu təşkilat ustaların mənafeyinə ən çox uyğun idi; bunlar ilə ustalar arasındakı

patriarxal münasibətlər ustaların qüvvəsini iki qat artırırdı: birincisi, ona görə ki, ustalar öz köməkçilərinin bütün həyatına bilavasitə təsir göstərirdilər, ikincisi isə ona görə ki, usta köməkçilərinin eyni bir ustanın yanında işləməsi, onları digər ustaların köməkçilərinə qarşı birləşdirən və onlardan ayıran həqiqi əlaqə idi; nəhayət, usta köməkçilərinin özləri usta olmaqda maraqlı olduqlarına görə mövcud quruluşa möhkəm bağlanmışdılar. Buna görə də plebeylər bütün bu şəhər quruluşuna qarşı hərdənbir qiyam qaldırsalar da,—yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, bu qiyamlar plebeylərin acizliyi üzündən heç bir nəticə vermirdi,—usta köməkçiləri ayrı-ayrı sexlər çərçivəsində sex quruluşunun varlığı ilə qırılmaz surətdə əlaqədar olan xırda toqquşmalardan daha uzağa getmirdilər. Orta əsrlərdəki bütün iri üsyanlar kəndlərdə baş verirdi, lakin bunlar da dağınıq şəkildə olduğu üçün və kəndlilərin son dərəcə geridə qalmış olmaları üzündən tamamilə nəticəsiz qalırdı.—

Bu şəhərlərdəki kapital təbii surətdə meydana gəlmiş kapital idi; bu kapital mənzillərdən, sənət alətlərindən və təbii surətdə meydana gəlmiş irsi müştərilərdən ibarət idi; əlaqələr inkişaf etmədiyinə və tədavi çatışmazlıq göstərdiyinə görə kapital reallaşmaq imkanından məhrum olub irsən atadan oğula keçirdi. Müasir kapitaldan fərqli olaraq, bu kapitalın qiyməti pulla ifadə edilmirdi,—bu qiymət pulla ifadə ediləndə isə kapitalın məhz hansı şeydən ibarət olduğu fərqsizdir,—öz sahibinin tamamilə müəyyən əməyi ilə bilavasitə əlaqədar olub bu növ əməkdən qətiyyən ayrılmaz olduğuna görə bu mənada silk kapitalı idi.—

Şəhərlərdə ayrı-ayrı sexlər arasında əmək bölgüsü [44] hələ [tamamilə primitiv] (Əlyazması zədələnib korlanmışdır. Red.) idi, sexlərin öz daxilində ayrı-ayrı işçilər arasında isə heç tətbiq edilmirdi. Hər bir işçi tam bir sıra iş bilməli idi, öz alətləri ilə görülməli hər işi bacarmalı idi; əlaqələrin məhdud olması və ayrı-ayrı şəhərlər arasında rabitənin zəifliyi, əhəlinin azlığı və tələbatın məhdudluğu əmək bölgüsünün daha da genişlənməsinə mane olurdu, buna görə də usta olmaq istəyən hər bir adam öz sənətinə tam ölçüdə sahib olmalı idi. Elə buna görədir ki, orta əsr sənətkarlarında öz xüsusi işinə və onu

bacarıqla yerinə yetirməyə hələ maraq vardı və bu maraq bir növ məhdud bədii zövq dərəcəsinə yüksələ bilirdi. Lakin yenə də eyni səbəbə görə hər bir orta əsr sənətkarının başı bütünlüklə öz işinə qarışmış olurdu, sənətkar öz işinə qul kimi sədaqət gözü ilə baxırdı və öz işinə etinasız yanaşan müasir fəhləyə nisbətən öz işinə daha çox tabe idi.—

[3.] SONRAKI ƏMƏK BÖLGÜSÜ. TİCARƏTİN SƏNAYEDƏN AYRILMASI. MÜXTƏLİF ŞƏHƏRLƏR ARASINDA ƏMƏK BÖLGÜSÜ. MANUFAKTURA

Əmək bölgüsünün sonrakı genişlənməsi ondan ibarət oldu ki, ünsiyyət istehsaldan ayrıldı və xüsusi tacir sinfi əmələ gəldi,—bu ayrılma tarixi keçmişdən saxlanıb qalan şəhərlərdə (əzcümlə yəhudi əhalisi olan şəhərlərdə) irsən həyata keçdi və çox keçmədən yeni salınmış şəhərlərdə də əmələ gəldi. Beləliklə, ən yaxın mahal hüdudundan xaricə çıxan ticarət əlaqələri düzəltmək imkanı yaranırdı,—bu imkanın həyata keçirilməsi isə mövcud ünsiyyət vasitələrindən, yollarda ictimai təhlükəsizliyin siyasi münasibətlərlə əlaqədar olan vəziyyətindən (məlum olduğu kimi bütün orta əsrlərdə tacirlər silahlı karvanla səfərə çıxıb hərəkət edirdilər) və ünsiyyətin şamil olduğu ərazinin tələbatının müvafiq mədəniyyət dərəcəsi ilə əlatədar olaraq daha çox və ya daha az inkişaf etmiş olmasından asılı idi.

Ünsiyyətin xüsusi bir sinfin əlində toplanması ilə və ticarətin—tacirlər sayəsində—şəhərlərin ən yaxın ətrafından kənara çıxıb genişlənməsi ilə birlikdə istehsal və ünsiyyət arasında dərhal qarşılıqlı təsir əmələ gəlir. Şəhərlər bir-biri ilə əlaqəyə girir, bir şəhərdən başqasına yeni əmək alətləri gətirilir, istehsal ilə ünsiyyət arasındakı bölgü isə çox keçmədən istehsalın ayrı-ayrı şəhərlər arasında [45] yeni bölgüsünə səbəb olur və az sonra bu şəhərlərdən hər birində xüsusi bir sənaye sahəsi üstün olmağa başlayır. Əvvəlki məhəlli məhdudiyyət yavaş-yavaş yox olmağa başlayır.—

Bu və ya başqa bir yerdə yaradılmış məhsuldar qüvvələrin, xüsusən ixtiraların sonrakı inkişaf üçün itib-itməməsi ancaq ünsiyyətin

genişlənməsindən asılıdır. Nə qədər ki, ünsiyyət bilavasitə qonşuluqla məhdudlaşır, hər bir ixtiranı ayrıca hər bir yerdə yenidən yaratmaq lazım gəlir məhsuldar qüvvələri və tələbatı inkişaf etmiş hər hansı bir ölkəni hər şeyə yenidən başlamaq zərurəti nöqtəsinə çatdırmaq üçün barbar xalqların hücumu və ya hətta adi müharibələr kimi sadə təsadüfi hadisələrin baş verməsi kifayət idi. Tarixi inkişafın ilk pillələrində hər bir ixtiranı hər gün yenidən, həm də hər bir yerdə başqa yerlərdən asılı olmadan yaratmaq lazım gəlirdi. İnkişaf etmiş məhsuldar qüvvələrin hətta nisbətən çox geniş ticarət şəraitində də tamamilə məhv olmaqdan nə qədər az təmin edilmiş olduğunu finikiyalıların (Kənarda Marksın belə qeydi var: «Həmçinin orta əsrlərdə şüşə üzərində rəssamlıq». Red.) Timsalı göstərir, çünki onların etdikləri ixtiraların çoxu bu millətin ticarətdən sıxışdırılıb çıxarılması, İsgəndərin istilası və bundan irəli gələn tənəzzül nəticəsində uzun zaman üçün itib getmişdi. Bir başqa misal da orta əsrlərdə şüşə üzərində rəssamlığın taleyidir. Yaradılmış məhsuldar qüvvələrin saxlanıb mühafizə edilməsi yalnız o zaman təmin edilir ki, ünsiyyət cahanşümul xarakter alıb iri sənayeyə arxalanır və bütün millətlər rəqabət mübarizəsinə cəlb edilmiş olurlar.

Müxtəlif şəhərlər arasında əmək bölgüsünün ən yaxın nəticəsi bu oldu ki, manufakturalar, sex quruluşu hüdudundan kənara çıxan istehsal sahələri meydana gəldi. Manufakturaların ilk tərəqqi və çiçəklənməsinin—İtaliyada, sonra isə Flandriyada—tarixi müqəddəm şərti xarici millətlərlə ünsiyyət oldu. Digər ölkələrdə,—məsələn, İngiltərə və Fransada—manufakturalar əvvəlcə daxili bazarla kifayətlənirdi. Manufakturaların meydana gəlməsi yuxarıda göstərilən müqəddəm şərtlərdən başqa əhalinin, xüsusilə kənd əhalisinin, həmçinin ayrı-ayrı əllərdə—sex qanunları xilafına olaraq, qismən sexlərin, qismən də tacirlərin əllərində—toplaşmağa başlayan kapitalın artan təmərküzləşməsindən asılı idi.

[46] Ən ibtidai maşın olsa da, lap əvvəldən maşınla əlaqədar olan əmək növü aradan çox keçmədən aşkar etdi ki, bu növ əməyin inkişaf etmək qabiliyyəti ən çoxdur. O zamanadək kəndlilərin özlərinə lazım olan paltar hazırlamaq üçün kəndlərdə ötəri məşğul olduqları

toxuculuq, ünsiyyətin genişlənməsi sayəsində daha da inkişaf etməyə təkan alan ilk əmək növü idi. Toxuculuq manufakturaların birincisi olub başlıca manufaktura kimi qalırdı. Əhalinin artması ilə birlikdə artan paltarlıq parça tələbatı; təbii surətdə meydana gəlmiş kapitalın tədaviyədəki sürətlənmə nəticəsində bir yerə yığılıb səfərbər halına gəlməyə başlaması bu vəziyyətin doğurduğu və ümumiyyətlə ünsiyyətin tədricən genişlənməsi ilə şirnikib artan bəzək şeylərinə tələbat, bütün bunlar toxuculuğun kəmiyyət və keyfiyyətcə inkişafına təkan verdi, onu əvvəlki istehsal forması çərçivəsindən çıxardı. Öz tələbatını ödəmək üçün toxuculuqla, məşğul olan və indiyədək məşğul olmaqda davam edən kəndlilərlə yanaşı şəhərlərdə elə yeni toxucular sinfi əmələ gəldi ki, bunların parçası bütün daxili bazara, həmçinin çox hissəsi xarici bazarlara çıxarılmaq üçün toxunurdu.

Əksəriyyətlə böyük məharət tələb etməyən və tezliklə parçalanıb saysız-hesabsız sahələrə bölünən toxuculuq elə əmək növüdür ki, özünün daxili təbiətinə görə sex buxovlarına qarşı çıxırdı. Buna görə də toxuculuqla ən çox sex təşkilatı çərçivəsindən kənarda, kənd və qəsəbələrdə məşğul olurdular; bu kənd və qəsəbələr isə tədricən şəhərlərə çevrilmiş, həm də çox keçmədən hər bir ölkənin ən çox tərəqqi edib çiçəklənən şəhərləri olmuşdur.

Sex buxovlarından azad olan manufaktura meydana gələndən sonra mülkiyyət münasibətləri də dərhal dəyişdi. Təbii surətdə meydana gəlmiş silk kapitalından irəliyə doğru atılan ilk addım tacirlərin meydana gəlməsindən asılı idi, zira tacirlərin kapitalı lap əvvəldən daşınar kapital idi, yəni sözün müasir mənasında, o zamankı münasibətlərə tətbiq edilə biləcək mənasında kapital idi. İrəliyə doğru atılan ikinci addım manufakturanın meydana gəlməsindən ibarət oldu ki, bu da, öz növbəsində, təbii surətdə meydana gəlmiş kapitalın kütləsini səfərbər hala gətirdi və ümumiyyətlə daşınar kapitalın miqdarını təbii surətdə meydana gəlmiş kapitalın miqdarına nisbətən artırdı.

Əvvəllərdə sex şəhərləri kəndlilərin [onları sıxışdıran zadəganlardan] (Əlyazması zədələnib korlanmışdır. Red.) Qorunduğu sığınacaq [47] olduğu kimi, manufaktura da kəndlilərin onları öz sıralarına qəbul

etməyən yaxud da onlara pis haqq verən sexlərdən qorunduğu sığınaq oldu.–

Manufakturaların meydana gəlməsi ilə eyni zamanda səfillik dövrü də başladı ki, bunun da səbəbi feodal silahlı dəstələrinin, habelə hər cür tör-töküntüdən əmələ gətirilib vassallara qarşı mübarizədə krallara qulluq edən qoşunların dağıdılması, əkinçiliyin yaxşılaşması və çox böyük əkin yerlərinin otlaqlara çevrilməsi idi. Elə buradan aydındır ki, səfillik feodalizmin pozulub dağılması ilə əlaqədar idi. Hələ XIII əsrdə bu kimi səfilliyin ayrı-ayrı dövrləri olmuşdu, lakin səfillik ancaq XV əsrin sonunda və XVI əsrin əvvəllərində ümumi və uzun çəkən bir hadisə oldu. Bu səfillər o qədər çox idi ki, təkcə İngiltərənin VIII Henrixi onlardan 72000 nəfərinin asılmasını əmr etmişdi, onları son dərəcə böyük çətinliklə işlətmək olurdu; onlar hətta ən son ehtiyac nöqtəsinə çatdırıldıqda belə ən şiddətli müqavimət göstərirdilər. Sürətlə tərəqqi edib çiçəklənən manufakturalar, xüsusən İngiltərədə səfilləri tədricən özünə cəlb edib uddu.

Manufaktura meydana gələndən sonra müxtəlif millətlər öz aralarında rəqabətə başlayır, ticarət mübarizəsinə girişirlər, bu mübarizə müharibə, himayəçilik gmrüyü və qadağan sistemləri vasitəsi ilə aparılır, halbuki əvvəllər xalqlar bir-birləri ilə münasibətlərə girdikdə öz aralarında dinc mübadilə edirdilər. Ticarət bundan sonra siyasi əhəmiyyət kəsb edir.

Manufaktura meydana gələndən sonra fəhlənin iş verən sahibkara münasibəti də dəyişildi. Sexlərdə usta köməkçiləri ilə usta arasında patriarxal münasibətlər vardı manufakturada isə bu münasibətləri fəhlə ilə kapitalist arasındakı pul münasibətləri əvəz etdi; kəndlərdə və kiçik şəhərlərdə bu münasibətdə patriarxallıq çaları davam etmiş olsa da, iri manufaktura şəhərlərində bu çalardan hələ ilk dövrdə, demək olar ki, heç iz də qalmamışdı.

Amerikanın və Ost-hində gedən dəniz yolunun kəşfi sayəsində ünsiyyətlərin genişlənməsi manufakturanı və ümumiyyətlə istehsalın bütün inkişafını çox yüksək səviyyəyə qaldırdı. Oradan gətirilən yeni məhsuldar və xüsusən tədavülə daxil olub siniflərin qarşılıqlı

münasibətlərini kökündən dəyişdirən və feodal torpaq mülkiyyətinə və zəhmətkeşlərə ağır zərbə vuran külli miqdarda qızıl və gümüş, macəralı hərbi səfərlər, müstəmləkəçilik və hər şeydən əvvəl bazarların indi mümkün olan genişlənməsi, gündən-günə daha çox genişlənilib dünya bazarı səviyyəsinə çatması,—bütün bunlar tarixi inkişafın yeni mərhələsini [48] doğurmuşdur ki, bu mərhələnin ümumi xarakteristikası üzərində daha artıq dayanmağımıza burada ehtiyac yoxdur. Yeni kəşf edilən torpaqların müstəmləkələşdirilməsi nəticəsində millətlərin ticarət mübarizəsi üçün yeni şərait yarandı və bu mübarizə daha geniş miqyas və daha şiddətli xarakter aldı.

Ticarətin və manufakturanın genişlənməsi daşınar kapitalın yığımını sürətləndirdi, halbuki istehsalı genişləndirmək üçün heç bir şirnikdirici təkan olmayan sexlərdə təbii sürətdə meydana gəlmiş kapital olduğu kimi qalıb dəyişmirdi və ya hətta azalırdı. Ticarət və manufaktura iri burjuaziyanı yaratdı, sexlərdə isə xırda burjuaziya bir yerə toplanırdı; bu xırda burjuaziya əvvəlkindən fərqli olaraq, indi şəhərlərdə hökmranlıq etmirdi və iri tacirlər ilə manufaktura sahiblərinin (Kənarda Marksın belə qeydi var: «Xırda burjuaziya, orta silk, iri burjuaziya». Red.) Hökmranlığı qarşısında boyun əyməyə məcbur olmuşdu. Buna görədir ki, sexlər manufaktura ilə təmas edib qarşı-qarşıya gələn kimi tənəzzül etdi.

Bəhs etdiyimiz dövrdə millətlərin əlaqələrində onların arasında əmələ gələn münasibətlər iki müxtəlif forma alır. Əvvəlcə tədaviyə gələn qızıl və gümüşün cüzi miqdarda olması bu metalları xaricə çıxarmağın qadağan edilməsinə səbəb oldu; digər tərəfdən, artan şəhər əhalisinə bir məşğuliyyət vermək üçün lazım olub çox hissəsi xaricdən idxal edilən sənaye imtiyazsız keçinə bilməzdi və bu imtiyazlar, əlbəttə, yalnız daxili rəqabətə qarşı deyil, başlıca olaraq, xarici rəqabətə qarşı yönəldilirdi. Məhəlli sex imtiyazları bu ilk qadağanlar vasitəsi ilə bütün millətə şamil edildi. Gömrük feodalların torpaqlarından gəlib keçən tacirlərin qarət olunmaqdan yaxa qurtarmaq üçün feodallara verdiyi töycüdən əmələ gəlmişdir,—sonralar şəhərlər də töycü almağa başlamışdılar, beləliklə, müasir dövlətlər meydana gələndə töycü onların xəzinəsi üçün çox münasib və mənbəyi oldu.

Amerika qızıl və gümüşünün Avropa bazarlarında meydana çıxması, sənayenin tədricən inkişaf etməsi, ticarətin sürətlə yüksəlməsi və bunun nəticəsində sexdən kənar burjuaziyanın tərəqqi edib çiçəklənməsi və pulun yayılması—bütün bunlar yuxarıda göstərilən tədbirlərə başqa bir əhəmiyyət qazandırdı. Gündən-günə pula ehtiyacı artan dövlət, xəzinə mülahizələrini nəzərdə tutaraq, qızıl və gümüşün xaricə çıxarılmasının qadağan edilməsini indi də qüvvədə saxlayırdı; indicə bazara çıxarılan pul kütləsinə başlıca ehtikar obyektinə nəzəri ilə baxan burjualar bundan tamamilə razı idilər; əvvəlki imtiyazlar hökumət üçün gəlir mənbəyi olduğuna görə pula satılırdı; gömrük qanunvericiliyində ixracat rüsumatı meydana gəldi, bu rüsumat isə sənayenin inkişafına [49] yalnız mane olurdu və xalis xəzinə məqsədi daşıyırdı.—

İkinci dövr XVII əsrin ortasından başlayıb XVIII əsrin, demək olar, sonunadək davam etdi. Ticarət və gəmiçilik ikinci dərəcəli rol oynayan manufakturaya nisbətən daha sürətlə genişlənirdi; müstəmləkələr böyük istehlakçı əhəmiyyətini qazanmağa başladı; ayrı-ayrı millətlər kəşf olunan dünya bazarını öz aralarında uzun vuruşmalarda bölüşdürürdülər. Bu dövr gəmiçilik qanunları və müstəmləkə inhisarları ilə başlanır. Millətlər arasındakı rəqabət, mümkün olduqca, tariflər, qadağanlar və müqavilələr vasitəsi ilə aradan qaldırılırdı ən axırda rəqiblərin mübarizəsi müharibələrin (xüsusən dəniz müharibələrinin) köməyi ilə aparılır və həll olunurdu. Ən qüdrətli dəniz dövləti olan İngiltərə ticarət və manufakturada üstünlük əldə etdi. Artıq burada ticarət və manufaktura bir ölkədə təmərküzləşdirilmişdi.

Manufaktura daim hər vasitə ilə qorunurdu—daxili bazarda himayəçilik rüsumatı ilə, müstəmləkə bazarında inhisarlarla və xarici bazarda diferensial rüsumatla qorunurdu. Müəyyən ölkədə istehsal edilən xammalın (İngiltərədə yun və kətanın, Fransada ipəyin) işlənilməsi həvəsləndirilirdi, ölkədə istehsal olunmuş xammalın (İngiltərədə yunun) xaricə çıxarılması qadağan edilirdi və xaricdən idxal edilən xammalın (İngiltərədə pambığın) ölkədən çıxarılması etinasız buraxılır və bəzən bunun tamamilə qabağı alınırdu. Dəniz

ticarətində hökmranlıq edib ən böyük müstəmləkə qüdrətinə malik olan millət, əlbəttə, özündə manufakturanın həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən ən yüksək inkişafını təmin edirdi. Manufaktura, ümumiyyətlə desək, müdafiəsiz ötüşə bilməzdi, çünki onun öz bazarından məhrum olması və dağılması üçün digər ölkələrdə ən cüzi dəyişikliyin əmələ gəlməsi kifayət idi; manufaktura az-çox əlverişli şəraitdə bu və ya başqa bir ölkədə asanlıqla tətbiq oluna bilərdi, lakin məhz bunun üçün onu dağıtmaq da asan idi. Bununla birlikdə onun xüsusilə XVIII əsrdə kəndlərdə keçirilməsi metodları nəticəsində manufaktura çox böyük insan kütləsinin həyat tərzini ilə ələ qovuşur ki, heç bir ölkə cürət edib azad rəqabətə icazə verməklə manufakturanın varlığını təhlükə altına almır. Buna görə də manufaktura öz məhsulunu xaricə çıxarda bildiyi dərəcədə ticarətin genişlənməsindən və ya məhdudlaşmasından asılı olub, öz tərəfindən ticarətə nisbətən cüzi əks təsir göstərir. Onun ikinci dərəcəli əhəmiyyəti, həmçinin XVIII əsrdə tacirlərin nüfuzu bundan asılıdır. [50] Məhz tacirlər və xüsusən gəmi sahibləri dövlətin müdafiəsi və inhisarlar üzərində hamıdan çox təkid edirdilər; doğrudur, manufaktura sahibləri də müdafiə tələb edir və buna nail olmağa səy göstərirdilər, lakin siyasi əhəmiyyət mənasında onlar tacirlərdən həmişə geri qalırdılar. Ticarət şəhərləri, xüsusən dəniz sahillərindəki şəhərlər bəzi mədəniyyətə nail olmuş və iri burjua xarakteri almışdılar, halbuki fabrik şəhərlərində xırda burjua stixiyası hökm sürməkdə davam edirdi. Müqayisə et: Eykin və i.a.²⁷ XVIII əsr ticarət əsri idi. Pinto bu barədə tamamilə müəyyən şəkildə bəhs edir: «Ticarət əsrimizin dilinin əzbəridir», başqa bir yerdə: «bir müddət var ki, ancaq ticarətdən, dənizçilikdən, donanmadan danışırıqlar»²⁸.—

Klripitalın hərəkəti xeyli sürətlənmiş olsa da, hələ yenə də nisbətən yavaş idi. Dünya bazarının ayrı-ayrı hissələrə parçalanaraq, bu hissələrdən hər birinin ayrıca millət tərəfindən istismar olunması, millətlər arasında rəqabətin aradan qaldırılması, istehsalın özünün ağır hərəkət etməsi və hələ ilk inkişaf pillələrindən keçən pul sisteminin inkişaf etmiş olmaması,—bütün bunlar tədaviylə çox əngəl olurdu. Bunun nəticəsində xırda və çirkin çərçilik ruhu törəmişdi ki, bu da o

zamankı tacirlərin və bütün ticarət metodlarının hamısına xas olmuşdu. Onlar manufaktura sahiblərinə, xüsusən sənətkarlara nisbətən, əlbəttə, iri bürker–burjua olduqları halda, sonrakı dövrün tacirləri və sənayeçilərinə nisbətən xırda bürker olaraq qalırdılar. Müqayisə et: A.Smit²⁹.–

Bu dövr xaricə qızıl və gümüş çıxarmaq qadağanının ləğv edilməsi ilə, pul ticarətinin, bankların, dövlət borclarının, kağız pulun meydana gəlməsi ilə, səhmlər və qiymətli dövlət kağızları ehtikarının və bütün şeylərə şamil olan birja oyununun əmələ gəlməsi ilə də səciyyələnir; bu dövr ümumiyyətlə pul sisteminin inkişaf etməsi ilə səciyyələnir. Kapital özünə hələ bir dərəcədə xas olan ilkin natural xarakterinin xeyli hissəsini yenə də itirmişdi.

[4.] ƏN GENİŞ ƏMƏK BÖLGÜSÜ. İRİ SƏNAYE

XVII əsrdə ticarət və manufakturanın bir ölkədə–İngiltərədə durmadan inkişaf edib təmərküzləşməsi yavaş-yavaş bu ölkə üçün nisbi dünya bazarı yaratdı və bununla da həmin ölkənin manufaktura məhsullarına elə tələb əmələ gətirdi ki, bu tələb sənayenin əvvəlki məhsuldar qüvvələri ilə təmin edilə bilməzdi. Məhsuldar qüvvələri aşıb keçən bu tələb məhz elə hərəkətverici qüvvə oldu ki, orta əsrlərdən başlayaraq, xüsusi mülkiyyətin inkişafında üçüncü dövrü [51] əmələ gətirdi, iri sənaye doğurdu–təbiət qüvvələrindən sənaye üçün istifadə edən, maşın istehsalı və ən geniş əmək bölgüsü tətbiq edən iri sənaye törətdi. Bu yeni mərhələnin qalan şəraiti–ölkə çərçivəsi daxilində rəqabət azadlığı, nəzəri mexanikanın yaradılması (Nyutonun təkmilləşdirib başa çatdırdığı mexanika, ümumiyyətlə XVIII əsrdə Fransa və İngiltərədə ən çox yayılmış elm idi) və i.a.–İngiltərədə mövcud idi. (Ölkə daxilində rəqabət azadlığını hər yerdə inqilab vasitəsi ilə–İngiltərədə 1640 və 1688-ci illər və Fransada 1789-cu il inqilabları vasitəsi ilə–əldə etmək lazım gəlirdi.)

Aradan çox keçmədən rəqabət öz tarixi rolunu itirmək istəməyən hər bir ölkəni məcbur etdi ki, öz manufakturalarını qorumaq üçün yeni gömrük tədbirlərinə əl atsın (iri sənaye ilə mübarizə üçün əvvəlki

gömrük rüsumatı daha yaramırdı) və bundan sonra himayəçilik rüsumatları ilə qorunan iri sənaye tətbiq etsin. Bu qorunma tədbirlərinə baxmayaraq, iri sənaye rəqabəti universal etdi (rəqabət əməli ticarət azadlığıdır; rəqabətdə himayəçilik rüsumatı yarım tədbirdən, ticarət azadlığı çərçivəsi daxilində qorunma silahından başqa bir şey deyildir), əlaqə vasitələri və müasir dünya bazarını yaratdı, ticarəti özünə tabe etdi, bütün kapitalı sənaye kapitalına çevirdi və bununla kapitalın sürətli tədavülü (inkişaf etmiş pul sistemi) və mərkəzləşməsini törətdi. İri sənaye universal rəqabət vasitəsi ilə bütün fərdləri var qüvvəsini son dərəcə gərginləşdirmək zürəti qarşısında qoydu. İri sənaye bacardığı hər yerdə ideologiyayı, dini, əxlaqı və sairəni yox etdi, bacarmadığı yerlərdə isə bunları aşkar yalana çevirdi. İri sənaye ilk dəfə ümumdünya tarixini yaratdı, çünki hər bir mədəni ölkənin və hər bir fərdin tələbatının təmin olunmasını bütün dünyadan asılı etdi və ayrı-ayrı ölkələrin təbii surətdə əmələ gəlmiş keçmiş əlahiddəliyini yox etdi. İri sənaye təbiətşünaslığı kapitala tabe etdi və əmək bölgüsünü onun təbii xarakterinin son izlərindən məhrum etdi. İri sənaye ümumiyyətlə təbii surətdə əmələ gəlmiş münasibətlərin hamısını yox etdi—əmək çərçivəsi daxilində mümkün olduğu dərəcədə—və bunları pul münasibətlərinə çevirdi. İri sənaye təbii surətdə əmələ gəlmiş əvvəlki şəhərlərin əvəzində ildırım sürəti ilə artıb böyüyən müasir iri sənaye şəhərləri yaratdı. İri sənaye soxulduğu hər yerdə sənəti və ümumiyyətlə sənayenin bütün əvvəlki pillələrini dağıdırdı. İri sənaye ticarət şəhərinin kənd üzərində qələbəsinə başa çatdırdı. Onun [fərqləndirici əlaməti] avtomatik sistemdir. [Onun inkişafı] (Əlyazması zədələnib korlanmışdır. Red.) Külli miqdarda məhsuldar qüvvə törətdi; sex quruluşu manufaktura üçün, xırda kənd sənayesi isə inkişaf edən sənət üçün buxov olduğu kimi [52] xüsusi mülkiyyət də bu məhsuldar qüvvələr üçün buxov oldu. Xüsusi mülkiyyətin hökm sürdüyü şəraitdə bu məhsuldar qüvvələr yalnız birtərəfli inkişaf edərək, insanların əksəriyyəti üçün dağıdıcı qüvvə olur, külli miqdarda məhsuldar qüvvə isə xüsusi mülkiyyət şəraitində heç tətbiq oluna bilmir. İri sənaye hər yerdə cəmiyyətin sinifləri arasında ümumiyyətlə bir-birinin eyni olan münasibətlər yaratmaqla ayrı-ayrı millətlərin xüsusiyyətlərini yox

etdi. Nəhayət, hər bir millətin burjuaziyası öz xüsusi milli mənafeyini hələ mühafizə etdiyi halda, iri sənaye elə bir sinif yaratmışdır ki, bütün millətlərə mənsub olan bu sinfin eyni mənafeyi vardır və milli əlahiddəliyi yox edilmişdir,—bütün bu köhnə dünyadan həqiqətən qopub ayrılan bu sinif eyni zamanda həmin köhnə dünyaya qarşı durur. İri sənaye fəhlənin yalnız kapitalistə münasibətini deyil, əməyin özünü də fəhlə üçün dözülməz edir.

Aydındır ki, iri sənaye müəyyən bir ölkənin hər yerində eyni inkişaf səviyyəsinə çatmır. Lakin bu vəziyyət proletariatin sinfi hərəkətini ləngitmir iri sənayenin törətdiyi proletarlar təbəqəsi bu hərəkətin başına keçir və bütün yerdə qalan kütləni öz dalınca aparır, iri sənayeyə cəlb olunmayan fəhlələr isə bu sənayenin təqsiri üzündən, həmin sənayenin özündə məşğul olan fəhlələrdən daha pis həyat vəziyyətinə düşürlər. Eynilə iri sənayesi inkişaf etmiş ölkələr sənayesi olmayan ölkələrə «plus on moins» (az-çox. Red.) Təsir göstərir, çünki sənayesi olmayan ölkələr dünya ticarəti nəticəsində ümumi rəqabət mübarizəsinə cəlb edilmiş olur.

Bu müxtəlif [istehsal] formaları, həmçinin əməyin təşkili formalarıdır, bununla da mülkiyyət formalarıdır. Hər bir dövrdə mövcud məhsuldar qüvvələr bu və ya başqa şəkildə birləşdirilmiş olurdu, çünki bu birləşməni ehtiyac zəruri edirdi.

[5.] MƏHSULDAR QÜVVƏLƏR İLƏ ÜNSİYYƏT FORMASI ARASINDAKI ZİDDİYYƏT İCTİMAİ İNQİLABIN ƏSASIDIR

Yuxarıda gördüyümüz kimi, bundan əvvəlki tarixdə məhsuldar qüvvələr ilə ünsiyyət forması arasında dəfələrlə baş vermiş ziddiyyət onun əsaslarını təhdid etmədən hər dəfə inqilab şəklində pırtlayıb aşkara çıxmalı idi, bununla belə həmin ziddiyyət ikinci dərəcəli müxtəlif şəkillər alırdı,—bütün toqquşmaların məcmusu, müxtəlif sinflər arasındakı toqquşmalar, şüur ziddiyyətləri, ideya mübarizəsi, siyasi mübarizə və i.a. Şəklində olurdu. Məhdud bir nöqtəyi-nəzər üzərində dursaq, bu ikinci dərəcəli formalardan birini oradan qopardıb bu inqilabların bazisi kimi qiymətləndirə bilərik; bunu etmək xüsusilə

ona görə asandır ki, bu inqilabları hərəkətə gətirən fərdlər özlərinin mədəni səviyyələrindən və tarixi inkişaf pilləsindən asılı olaraq, öz fəaliyyətləri barəsində hər cür xəyala qapılırdılar.

Beləliklə, bizim anladığımıza görə, bütün tarixi toqquşmaların kökü məhsuldar qüvvələr ilə ünsiyyət [53] forması arasındakı ziddiyyətdədir. Demək lazımdır ki, hər hansı bir ölkədə toqquşmalar baş verməsi üçün heç də vacib deyildir ki, bu ziddiyyət məhz həmin ölkədə son həddinə çatdırılmış olsun. Sənaye cəhətdən daha çox inkişaf etmiş ölkələrlə beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi nəticəsində əmələ gələn rəqabət, daha az inkişaf etmiş sənayesi olan ölkələrdə də buna bənzər ziddiyyət törətmək üçün kifayət edəcək səbəb ola bilər (məsələn, ingilis sənayesinin rəqabəti Almaniyada gizli proletariat olduğunu aşkara çıxarmışdı).

[6. Fərdlərin rəqabəti və siniflərin formalaşması. Fərdlər ilə onların həyat fəaliyyətinin şəraiti arasındakı əksliyin inkişafı. Burjua cəmiyyəti şəraitində fərdlərin saxta kollektivliyi və kommunizm şəraitində fərdlərin həqiqi birləşməsi. Cəmiyyətin həyat fəaliyyəti şəraitinin birləşmiş fərdlər hakimiyyətinə tabe edilməsi]

Rəqabət fərdləri bir-birindən ayırır təcrid edir, o, fərdləri bir yerə yığmasına baxmayaraq, yalnız burjuaları deyil, onlardan daha çox proletarları da bir-birindən təcrid edir. Buna görə də həmin fərdlər birləşə bilənədək aradan az vaxt keçmir; burada biz hələ onu demirik ki, bu birləşmə üçün—əgər bu birləşmənin yalnız məhəlli birləşmə olaraq qalması qabaqcadan təyin olunmuş deyilsə,—əvvəlcə iri sənaye zəruri vasitələri yaratmalı, yəni iri sənaye şəhərləri salmalı, ucuz və sürətli əlaqə vasitələri düzəltməlidir. Buna görə də bu təcrid olunmuş fərdlərin qarşısında duran hər cür mütəşəkkil qüvvəyə yalnız uzun mübarizədən sonra qalib gəlmək olar, zira həmin fərdlər bu ayrılığı hər gün yenidən meydana gətirən şəraitdə yaşayırlar. Bunun əksini tələb etmək o demək olar ki, bu müəyyən tarixi dövrdə rəqabətin olmaması tələb edilsin və ya fərdlərdən tələb olunsun ki, onlar təcrid edilmiş vəziyyətdə olduqlarına görə heç bir nəzarət altına ala bilmədikləri münasibətləri öz başlarından çıxarıb atsınlar.

Mənzil inşaatı. Özlüyündə aydındır ki, vəhşilərdə hər bir ailənin mağarası və ya koması olduğu kimi, köçərilərdə də hər ailənin ayrı çadırı vardır. Bir-birindən ayrı olan bu ev təsərrüfatı xüsusi mülkiyyətin inkişafı nəticəsində zəruriliyini daha da artırır. Əkinlə məşğul olan xalqlarda ümumi əkinçilik mümkün olmadığı kimi, ümumi ev təsərrüfatı da mümkün deyildir. Şəhərlər tikilməsi irəliyə doğru böyük addım oldu. Lakin bütün əvvəlki dövrdə ayrı-ayrı təsərrüfatın yox edilməsi xüsusi mülkiyyətin ləğv edilməsindən ayrılmaz olduğu üçün mümkün deyildi, çünki bunun üçün lazımı maddi şərait hələ yox idi. Ümumi ev təsərrüfatının təşkil olunması müxtəlif maşınların inkişaf etməsini, təbiət qüvvələrindən və bir çox digər məhsuldar qüvvələrdən, məsələn, su kəmərinə, [54] qaz işığından, buxarla qızdırma vasitələrindən və sairədən istifadə edilməsini, şəhər ilə kənd [arasındakı əksliyin] aradan qaldırılmasını tələb edir. Bu şərait olmasa, ümumi təsərrüfat özlüyündə yeni məhsuldar qüvvə olmaz, hər cür maddi bazisdən məhrum olar, xalis nəzəri əsasla əsaslanır, yəni sadəcə bir əcayib olar və yalnız monastır təsərrüfatına gətirib çıxarar.—Hələlik mümkün olan şey müxtəlif məqsədlər üçün lazım olan ümumi binaların (həbsxanalar, qışlalar və i.a.) Şəhərlərdə tikilib təmərküzləşməsidir. Özlüyündə aydındır ki, ayrıca təsərrüfatın ləğv edilməsi ailənin ləğv edilməsindən [Aufhebung] ayrılmazdır.

(Müqəddəs Maksda tez-tez təsadüf edilən bir müddəaya görə, hər kəs nə isə, dövlətin sayəsində bütünlüklə yenə o olur,—bu müddəa əslində eynilə ona bərabərdir ki, deyəsən burjua öz cinsinin yalnız bir nümunəsidir; burada belə zənn edilir ki, burjuaziya sinfi onu təşkil edən fərdlərdən əvvəl mövcud idi (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «filosoflarda sinfin əvvəlcədən mövcudiyyəti». Red.).)

Orta əsrlərdə hər bir şəhərin əhalisi öz həyatını müdafiə etmək üçün kənd zadəganlarına qarşı birləşməyə məcbur olurdu; ticarətin genişlənməsi və nəqliyyat yollarının yaradılması ayrı-ayrı şəhərlərə imkan verdi ki, eyni düşməyə qarşı mübarizədə eyni mənafeyi müdafiə edən digər şəhərlərdən xəbər tutsun. Ayrı-ayrı şəhərlərin əhalisinin bir çox məhəlli birləşməsindən ancaq çox böyük tədriclə

şəhərlilər sinfi meydana gəldi. Ayrı-ayrı şəhərlilərin həyat şəraiti, onların mövcud münasibətlərə əksliyi və bununla şərtlənən əmək üsulu üzündən onların hamısı üçün ümumi şəraitə, ayrılıqda heç birindən asılı olmayan şəraitə çevrildi. Şəhərlilər bu şəraiti yaratdılar, çünki onlar feodal əlaqələri sistemindən xilas olmuşdular və öz növbəsində bu şəraitdən yaranmışdılar, çünki şəhərlilər özlərinin əksliyindən, yəni mövcud feodalizmdən asılı idilər. Ayrı-ayrı şəhərlər arasında əlaqə əmələ gələndən sonra onların hamısı üçün ümumi olan bu şərait inkişaf edib sinfi şəraitə çevrildi. Eyni şərait, eyni əkslik, eyni mənafe ümumiyyətlə hər yerdə eyni xasiyyət də yaratmalı idi. Burjuaziyanın özü öz varlığının şəraiti ilə birlikdə yalnız tədricən inkişaf edir və öz növbəsində əmək bölgüsündən asılı olaraq, müxtəlif qruplara parçalanır və ən nəhayət, özündən əvvəl mövcud olmuş varlı siniflərin hamısını, bütün mövcud mülkiyyətin sənaye və ya ticarət kapitalına çevrilməsi gedişindən və səviyyəsində asılı olaraq, özünə tabe edib udur (Kənardə Marksın belə qeydi var: «Burjuaziya əvvəlcə bilavasitə dövlətə məxsus olan əmək sahələrini, sonra isə—bütün ± [az-çox] ideoloji silkləri özünə tabe edərək udur». Red.) (eyni zamanda burjuaziya o vaxtadək mövcud olan yoxsul siniflərin çoxunu və əvvəllər varlı olan siniflərin bir hissəsini yeni sinfə—proletariata çevirir).

Ayrı-ayrı fərdlər yalnız ona görə [55] sinif təşkil edirlər ki, onlar başqa bir sinfə qarşı ümumi mübarizə etməli olurlar; başqa cəhətlərdə isə onlar özləri bir-birləri ilə rəqabət aparan düşmən kimi qarşı-qarşıya dururlar. Digər tərəfdən, sinif də öz növbəsində fərdlərə qarşı münasibət cəhətdən bir növ müstəqil olur, belə ki, fərdlər öz həyat şəraitini əvvəlcədən müəyyən edilmiş şəkildə tapırlar: sinif fərdlərin həyatdakı vəziyyətini və bununla birlikdə onların şəxsi taleyini müəyyən edib onları özünə tabe edir. Bu hadisə də ayrı-ayrı fərdlərin əmək bölgüsünə tabe olması qəbilindən bir hadisədir və yalnız xüsusi mülkiyyəti və əməyin özünü yox etməklə (Burada «əməyin ləğv edilməsi» (Aufhebung der Arbeit) ifadəsinin nə demək olduğu haqqında bax: həmin cild, səh. 33–34, 64–65. Red.) Aradan qaldırıla bilər. Fərdlərin sinfə tabe olmasının necə inkişaf edib hər növ

təsəvvürlərə və i.a. Tabe olmaq şəklini aldığından biz dəfələrlə bəhs etmişik.

Fərdlərin bu inkişafını, tarixən bir-birinin ardınca gələn silk və siniflərin mövcudiyyətinin ümumi şəraiti çərçivəsində, həmçinin onlara qəbul etdirilib beyinlərinə yeridilmiş ümumi təsəvvürlər çərçivəsində əmələ gələn bu inkişafı fəlsəfi cəhətdən gözdən keçirsək, asanlıqla təsəvvürə gətirmək olar ki, bu fərdlərin varlığında Nəsil və ya Bəşər inkişaf etmişdir, ya da onlar Bəşəri inkişaf etdirmişlər, yəni elə bir şey təsəvvürə gətirilə bilər ki, bu da tarixə qarşı bir növ istehza olar. Bundan sonra müxtəlif silk və siniflər ümumi ifadənin dəqiq müəyyən edilməsi kimi, Nəslin yarım növləri kimi, Bəşərin inkişaf mərhələləri kimi gözdən keçirilə bilər.

Nə qədər ki, özünün xüsusi sinfi mənafeyini hakim bir sinif qarşısında daha müdafiə etməli olmayan sinif əmələ gəlməmişdir, fərdlərin müəyyən siniflər sırasına keçirilməsi ləğv edilə bilməz.

Şəxsi qüvvələrin (münasibətlərin) əmək bölgüsü nəticəsində maddi qüvvəyə çevrildiyi haqqındakı ümumi təsəvvürü insanların beyinlərindən çıxarıb atmaları ilə bu çevrilmə ləğv edilə bilməz, ancaq o zaman ləğv edilə bilər ki, fərdlər bu maddi qüvvələri yenidən özlərinə tabe etsinlər və əmək bölgüsünü yox etsinlər (Kənarda Engelsin belə qeydi var: «(Feyerbax: Varlıq və mahiyyət)». Müqayisə et: həmin cild, səh. 39–41. Red.). Bu isə kollektivlik olmadan həyata keçirilə bilməz. Öz istedadını hərtərəfli inkişaf etdirmək imkanını hər bir fərdə verən [56] vasitələr ancaq kollektivdə mövcuddur, deməli, şəxsi azadlıq ancaq kollektivdə mümkündür. İndiyədək mövcud olmuş saxta kollektivlərdə–dövlətdə və i.a.–şəxsi azadlıq yalnız hakim sinif çərçivəsi daxilində inkişaf etmiş fərdlər üçün və yalnız onlar həmin sinfin fərdləri olduqlarına görə mövcud olmuşdur. İndiyədək fərdləri birləşdirən bu saxta kollektivlik həmişə müstəqil bir şey kimi özünü onlara qarşı qoymuşdur; lakin bu kollektivlik bir sinfin başqa bir sinfə qarşı birləşməsindən ibarət olduğuna görə tabe sinif üçün yalnız tamamilə xəyali kollektivlik olmaq deyil, habelə yeni buxov olmuşdur. Həqiqi kollektivlik şəraitində isə fərdlər birləşərək bu birlik vasitəsi ilə eyni zamanda azadlıq da əldə edirlər.

Fərdlər üçün əsas çıxış nöqtəsi həmişə onların özü olmuşdur,—əlbəttə, ideoloqların başa düşdükləri kimi «xalis» fərd deyil, müəyyən tarixi şərait və münasibətlər çərçivəsində götürülən fərdlər olmuşdur. Lakin tarixi inkişafın gedişində,—və məhz əmək bölgüsü şəraitində ictimai münasibətlər labuddən bir növ müstəqil bir şeyə çevrildiyinə görə—hər bir fərdin həyatında, onun şəxsi həyatı ilə bu və ya başqa əmək sahəsinə və onunla əlaqədar olan şəraitə tabe edilən həyatı arasında fərq əmələ gəlir. (Bunu o mənada başa düşmək lazım deyil ki, məsələn, guya rantye, kapitalist və i.a. Daha şəxsiyyət olurlar, o mənada başa düşmək lazımdır ki, onların şəxsiyyəti tamamilə konkret sinfi münasibətlərlə şərtlənmiş və müəyyən olunmuşdur və yuxarıda göstərilən fərq yalnız onların digər sinfə qarşı əksliyində özünü göstərir, onların özləri üçün isə ancaq iflas etdikləri zaman aşkara çıxır.) Bu vəziyyət silkdə (daha çox tayfada) hələ örtülü haldadır məsələn, zadəgan həmişə zadəganlığında qaldığı kimi, raznoçin [roturier] də raznoçinliyində qalır və onların həyatının başqa şəraitindən asılı olmadan bu hal onların fərdliyindən ayrılmaz bir keyfiyyətdir. Bir şəxsiyyət olan fərdin sinfi fərddən fərqi, fərdin həyat şəraitinin onun üçün təsadüfi xarakterdə olması özünü yalnız o zaman göstərir ki, burjuaziyanın məhsulu olan sinif də onunla birlikdə meydana çıxır. Ancaq fərdlərin bir-biri ilə rəqabət və mübarizəsi bu təsadüfi xarakteri olduğu kimi törədib inkişaf [57] etdirir. Buna görə də burjuaziyanın hökmranlığı şəraitində fərdlər əvvəlkindən daha azad kimi görünürlər, çünki onların həyat şəraiti onlar üçün təsadüfidir həqiqətdə isə onlar, əlbəttə, daha az azaddırlar, çünki maddi qüvvəyə daha çox tabedirlər. Silkdən olan fərq burjuaziyanın proletariata əksliyində xüsusilə aydın şəkildə aşkara çıxır. Şəhərlilər silki, korporasiyalar və i.a. Mülkədar zadəganlara qarşı ayağa qalxanda onların yaşayış şəraiti—hələ onlar feodalizm sistemindən qopub ayrılmazdan əvvəl gizli şəkildə mövcud olan daşınan əmlak və sənət əməyi,—bir növ müsbət bir şey kimi feodal torpaq mülkiyyətinə qarşı qoyulurdu, buna görə də ilk zamanlar, öz sırasında, bir növ feodal forması almışdı. Əlbəttə, qaçqın təhkimlilər özlərinin əvvəlki təhkimli hallarına öz şəxsiyyətləri üçün bir növ təsadüfi şey kimi baxırdılar. Lakin bu cəhətdən onlar öz buxovlarından azad olan hər bir sinif kimi

hərəkət edirdilər, bundan başqa onlar bir sinif kimi deyil, tək-tək azad olurdular. Daha sonra, onlar silk quruluşu çərçivəsindən kənara çıxmadılar, ancaq yeni bir silk təşkil etdilər, özlərinin əvvəlki əmək üsulunu yeni şəraitdə mühafizə edib saxladılar və onu, əvvəlki buxovlarından, onların çatmış olduqları inkişaf mərhələsinə daha uyğun gəlməyən buxovlardan qurtarıb daha da inkişaf etdirdilər.

Əksinə, proletarların öz xüsusi həyat şəraiti, onların əməyi və bununla birlikdə bütün indiki cəmiyyətin mövcud olması şəraiti onlar üçün bir növ təsadüfi olmuşdur, ayrı-ayrı proletarların bunun üzərində heç bir nəzarəti yoxdur və heç bir ictimai təşkilat bu nəzarəti onlara verə bilməz. Ayrıca bir proletarın şəxsiyyəti ilə onun əməyi, ona zorla qəbul etdirilən bu həyat şəraiti arasındakı ziddiyyət indi onun özü üçün də aydın olur,—xüsusilə ona görə ki, bu proletar hələ erkən yaşlarından qurban verilmişdir və öz sinfi daxilində onun elə bir ümid yeri yoxdur ki, başqa bir sinfə çevrilməsinə imkan verən şəraiti özü üçün yaratmağa nail olsun.—

[58] NB. Unutmamaq lazımdır ki, təhkimliləri yaşatmaq zərurəti və «allotments»in (xırda torpaq sahələri. Red.) Təhkimlilər arasında bölüşdürülməsi ilə nəticələnəcək iri təsərrüfat düzəltməyin mümkün olmaması aradan çox keçmədən təhkimlilərin feodallar qarşısındakı mükəlləfiyyətlərini töycü və biyarın elə orta səviyyəsinə gətirib çıxartdı ki, bu səviyyə təhkimlinin daşınan əmlak yığmasına imkan verirdi; bu vəziyyət isə təhkimlinin öz sahibinin yanından qaçıb getməsinə asanlaşdırırdı və ona şəhərli olub öz işini düzəltmək imkanı verirdi, həmçinin təhkimlilər arasında təbəqələşmə əmələ gətirirdi; beləliklə, qaçqın təhkimlilər artıq yarım burjua idilər. Bir cəhət də aydındır ki, bir sənət sahibi olan təhkimli kəndlinin özü üçün daşınan əmlak əldə etmək umidi daha çox idi.—

Beləliklə, qaçqın təhkimlilər özlərinin mövcud yaşayış şəraitini ancaq azad inkişaf etdirməyə və möhkəmləndirməyə cəhd etdikləri və buna görə də nəticə etibarı ilə ancaq azad əməyə nail olduqları halda, proletarlar özlərini bir şəxsiyyət kimi qoruya bilmək üçün öz varlıqlarının indiyədək mövcud olan şəraitini yox etməlidirlər ki, bu şərait də eyni zamanda bütün bundan əvvəlki cəmiyyətin varlığının

şəraitidir, yəni onlar əməyi ləğv etməlidirlər. Məhz buna görə ki, onlar cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin indiyədək özlərini bir növ bütöv kimi ifadə etdikləri formaya, yəni dövlətə qarşı doğrudan-doğruya əks vəziyyətdədirlər və özlərini bir şəxsiyyət kimi bərqərar etmək üçün dövləti devirib yıxmalıdırlar.

Yuxarıda şərh edilənlərin hamısından belə çıxır ki, hər hansı bir sinfin fərdlərinin girişdiyi və onların başqa bir sinfə qarşı ümumi mənafeələrindən asılı olan ictimai münasibətlər həmişə elə kollektivlik təşkil edirdi ki, bu fərdlər həmin kollektivliyə ancaq orta fərdlər kimi mənsub olurdular və yalnız o dərəcədə ki, öz sinflərinin mövcudluğu şəraitində yaşayırdılar onlar bir fərd kimi deyil, bir sinif üzvü kimi bu ictimai münasibətlərdə olurdular. Həm öz mövcudluğunun şəraitini [59], həm də bütün cəmiyyət üzvlərinin mövcudluğu şəraitini öz nəzarəti altına alan inqilabi proletarların kollektivliyində isə bunun tamamilə əksi olur: fərdlər bu kollektivlikdə bir fərd kimi iştirak edirlər. Bu kollektivlik fərdlərin elə birləşməsidir ki, (aydındır ki, o zamanadək inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələr əsasında qurulan birləşmə) fərdlərin azad inkişafı və hərəkəti şəraitini onların nəzarəti altına qoyur; halbuki indiyədək bu şərait təsadüfün hökmü altında olub bir növ müstəqil bir şey kimi ayrı-ayrı fərdlərə qarşı dururdu, məhz ona görə ki, fərdlər bir fərd kimi bir-birindən ayrılmış vəziyyətdə olurdular, həmçinin ona görə ki, əmək bölgüsündən asılı olub fərdlərin ayrılığı nəticəsində onlar üçün yabançı rabitə olan birləşmələri labüd idi. Əvvəlki birləşmə yalnız elə şərait barəsində saziş (heç də, məsələn, «İctimai müqavilə»də³⁰ təsvir olunduğu kimi özbaşına deyil, zəruri saziş) idi ki, (məsələn, Şimali Amerika dövləti və Cənubi Amerika respublikalarının təşkil olunmasını müqayisə et) fərdlər bu şərait çərçivəsində sonralar təsadüfdən öz mənafeyi xeyrinə istifadə etmək imkanı əldə edirdilər. Bu hüquq, müəyyən çərçivə daxilində təsadüfdən maneəsiz istifadə etmək hüququ, indiyədək şəxsi azadlıq adlanırdı.—Əlbəttə, yalnız mövcud olan məhsuldar qüvvələr və ünsiyyət formaları bu kimi mövcudluq şəraitidir.

Kommunizm bütün əvvəlki hərəkətlərdən onunla fərqlənir ki, bütün əvvəlki istehsal münasibətlərinin və ünsiyyətin lap əsasında çevriliş

əmələ gətirir və kortəbii surətdə meydana gəlmiş müqəddəm şərtlərin hamısını əvvəlki nəsillərin yaratdığı şərait olmaq etibarı ilə ilk dəfə şüurlu surətdə nəzərdən keçirir, bu müqəddəm şərtləri kortəbiilikdən məhrum edib birləşmiş fərdlərin hakimiyyətinə tabe edir. Buna görə də kommunizmin qurulması əslində iqtisadi xarakter daşıyır; bu həmin birləşmənin maddi şəraitini yaratmaqdan ibarətdir; bu, mövcud şəraiti çevirib birləşmə şəraiti edir. Kommunizmin yaratdığı quruluş məhz elə həqiqi bir bazisdir ki, fərdlərdən asılı olmadan mövcud olan hər şeyi qeyri-mümkün edir, çünki bütün bunlar fərdlərin özləri arasında indiyədək mövcud olmuş ünsiyyətin məhsulundan başqa bir şey deyildir. Beləliklə, kommunistlər əvvəlki istehsal və ünsiyyətin doğurduğu şəraitlə əməli surətdə bir növ qeyri-üzvi bir şey kimi rəftar edirlər, lakin onlar heç də belə güman etmirlər ki, guya keçmiş nəsillərin niyyəti və ya vəzifəsi kommunistlər üçün material vermək imiş və belə hesab etmirlər ki, həmin şərait onu yaradan fərdlər üçün bir növ qeyri-üzvi bir şey idi.

[7. Fərdlərlə onların həyat fəaliyyətinin şəraiti arasındakı ziddiyyət məhsuldar qüvvələrlə ünsiyyət forması arasındakı ziddiyyətdir. Məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ünsiyyət formalarının bir-birini əvəz etməsi]

[60] Şəxsiyyət olan fərd ilə təsadüfi fərd arasındakı fərq sadəcə məntiqi fərq olmayıb tarixi faktdır. Bu fərqi müxtəlif zamanlarda müxtəlif mənası olur məsələn, silk, həmçinin «plus on moins» (az-çox. Red.) Ailə də XVIII əsrdə fərd üçün bir növ təsadüfi bir şeydir. Bu elə bir fərqləndirmədir ki, bunu hər bir dövrə biz tətbiq etməməliyik, bu fərqləndirməni hər bir dövr hazır şəkildə tapdığı müxtəlif ünsürlər üzərində özü edir, həm də maddi həyat toqquşmaları anlayışına görə deyil, bu toqquşmaların təzyiqi altında edir.

Əvvəlki dövrün əksinə olaraq, daha sonrakı dövrə təsadüfi görünən şey,—deməli, bu dövrün keçmiş dövrdən irs aldığı ünsürlər arasında təsadüfi olan şey,—məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf pilləsinə uyğun olan ünsiyyət formasıdır. Məhsuldar qüvvələr ilə ünsiyyət forması arasındakı münasibət, ünsiyyət forması ilə fərdlərin hərəkətləri və ya fəaliyyəti arasındakı münasibətdir. (Bu fəaliyyətin

əsas forması—əlbəttə, maddi fəaliyyətdir və bütün başqa fəaliyyət formaları: əqli, siyasi, dini və i.a. Fəaliyyət maddi fəaliyyətdən asılıdır. Maddi həyatın bu və ya başqa şəkildə təşkili, əlbəttə, hər dəfə inkişaf etmiş tələbatdan asılıdır, bu tələbatın törəməsi, həmçinin təmin olunması özlüyündə elə tarixi prosesdir ki, bu, qoyunlarda və ya itlərdə yoxdur (Ştirnerin «adverus hominem» (insan əleyhinə. Red.) Təkidlə irəli sürdüyü başlıca dəlil³¹), hərçənd qoyunlar da, itlər də, indiki şəkildə, doğrudur, «magre eux»(onların iradəsindən kənarda. Red.), şübhəsiz tarixi prosesin məhsuludur.) Fərdlərin ünsiyyət tapdıqları şərait—orada [bu şərait ilə fərdlər arasında] hələ ziddiyyət əmələ gəlməmişdir—onların fərdiyyətinə aid şəraitdir və onlar üçün nə isə xarici bir şey deyildir; bu elə şəraitdir ki, müəyyən münasibətdə mövcud olan bu müəyyən fərdlər öz maddi həyatlarını və onunla əlaqədar olan şeyləri ancaq həmin şəraitdə istehsal edə bilirlər; deməli, bu şərait həmin fərdlərin öz fəaliyyətlərinin şəraitidir və onların bu özfəaliyyəti ilə yaradılır (Kənarda Marksın belə qeydi var: «Ünsiyyətin öz formasının istehsalı». Red.). Beləliklə, insanların istehsal ilə məşğul olduqları müəyyən şərait,—nə qədər ki [61] hələ [göstərilən] ziddiyyət meydana gəlməmişdir,—onların həqiqətən asılı olmalarına, onların birtərəfli varlığına müvafiqdir; bu varlığın birtərəfli olması isə yalnız ziddiyyət əmələ gələndə aşkara çıxır və deməli, ancaq sonrakı nəsillər üçün mövcud olur. Bu şərait o zaman təsadüfi buxov kimi görünür, buna görə də həmin şəraitə buxov nəzəri ilə baxılması keçmiş zamana da isnad verilir.

Əvvəlcə özfəaliyyətin şəraiti olub sonralar onun buxovu halına gələn bu müxtəlif şərait bütün tarixi inkişaf ərzində rabitəli ünsiyyət formaları sırasını təşkil edir bu formalar sırasının rabitəsi ondan ibarətdir ki, daha çox inkişaf etmiş məhsuldar qüvvələrə, deməli, fərdlərin özfəaliyyətinin daha mütərəqqi şəklinə müvafiq olan yeni ünsiyyət forması buxov halına gəlmiş əvvəlki ünsiyyət formasının yerini tutur və bu forma da «a son tour» (öz növbəsində. Red.) Çevrilib buxov olur və başqa bir forma onu əvəz edir. Hər bir tarixi inkişaf pilləsində bu şərait məhsuldar qüvvələrin eyni zamandakı inkişafına müvafiq olduğuna görə, bu şəraitin tarixi eyni zamanda

inkişaf edən və hər bir yeni nəslin əxz edib mənimsədiyi məhsuldar qüvvələrin tarixidir, beləliklə, həmçinin fərdlərin öz qüvvəsinin inkişafı tarixidir.

Bu inkişaf kortəbii olduğuna görə, yəni azad surətdə birləşmiş fərdlərin ümumi planına tabe olmadığına görə müxtəlif yerlərdə, tayfalarda, millətlərdə, əmək sahələrində və i.a. Baş verir ki, bunlardan hər biri əvvəlcə digərlərindən asılı olmadan inkişaf edir və onlarla yalnız yavaş-yavaş rabitəyə girir. Daha sonra, bu inkişaf yalnız çox yavaş olur müxtəlif pillə və mənafelər heç vaxt tamamilə aradan qaldırılmaz, yalnız qalib gələn mənafeyə tabe olub əsrlər boyu onunla yanaşı sürünməkdə davam edir. Buradan belə çıxır ki, hətta eyni bir millət çərçivəsində fərdlər,—əgər biz hətta onların əmlak münasibətlərindən sərf-nəzər etsək də,—tamamilə müxtəlif şəkildə inkişaf edirlər və daha əvvəlki mənafe, özünə müvafiq gələn ünsiyyət forması daha sonrakı mənafeyə müvafiq gələn ünsiyyət forması tərəfindən sıxışdırılıb aradan çıxarıldığı zaman, fərdlərdən ayrılıb xüsusiləşmiş xəyali ümumiliyin (dövlət, hüquq) şəxsində hələ uzun müddət ənənə şəklində hökm sürməkdə davam edir, bu hakimiyyət isə ən nəhayət, ancaq inqilab vasitəsi ilə yıxıla bilər. Daha ümumiləşdirilmiş şəkildə ifadə olunmağa yol verən bəzi məsələlərdə [62] şüurun öz müasiri olan empirik münasibətləri bəzən ötüb keçmiş olması da bununla izah edilir, belə ki, sonrakı hər hansı bir dövrün vuruşmalarında keçmişdəki nəzəriyyəçilərin avtoritetinə arxalanmaq olar.

Əksinə, öz inkişafını Şimali Amerika kimi artıq inkişaf etmiş tarixi dövrdə başlamış ölkələrdə bu inkişaf çox sürətli olur. Bu ölkələrin orada məskən salan və öz tələbatı ilə köhnə ölkələrdə mövcud ünsiyyət formaları arasındakı uyğunsuzluq üzündən məskən salmağa məcbur olan fərdlərdən başqa kortəbii surətdə meydana gəlmiş heç bir müqəddəm şərti yoxdur. Buna görə də həmin ölkələr inkişafa, köhnə ölkələrdəki ən mütərəqqi fərdlərə və deməli, bu fərdlərə uyğun olan ən çox inkişaf etmiş ünsiyyət formasına malik olaraq başlayırlar, həm də bu ünsiyyət forması köhnə ölkələrdə hələ möhkəmlənib bərqərar olmadan başlayırlar. Bu hal, bütün müstəmləkələrə aiddir, bir halda ki,

onlar yalnız hərbi və ya ticarət gəmiləri dayanacağı deyildir. Karfagen, yunan müstəmləkələri və XI, XII əsrlərdə İslandiya buna misal ola bilər. Bu proses istila hadisəsi baş verəndə də müşahidə edilir, bu şərtlə ki, başqa bir zəmində inkişaf etmiş ünsiyyət forması istila olunan ölkəyə hazır şəkildə gətirilsin. Bu ünsiyyət forması öz vətəninə hələ keçmiş dövrlərdən irs olaraq alınmış mənafe və münasibətlər yükü altında qaldığı halda, yeni yerdə, heç olmazsa, istilacılar üçün uzun müddətli hökmranlıq təmin etmək üçün tamamilə və maneəsiz bərqərar ola bilər və olmalıdır. (İngiltərə və Neapol normanlar tərəfindən istila ediləndən³² sonra burada feodal təşkilatı ən mükəmməl forma kəsb etdi.)

[8.] TARİXDƏ ZORAKILIĞIN (İSTİLANIN) ROLU

Tarixin bütün bu cür anlaşılmasına istila faktı sanki zidd gəlir. İndiyədək zorakılıq, müharibə, qarət, quldurluq və i.a. Tarixin hərəkətverici qüvvəsi elan edilirdi. Biz burada yalnız başlıca cəhətlər üzərində dayana bilərik, buna görə də ən aşkar misal seçirik ki, bu da barbar bir xalqın köhnə mədəniyyəti dağıtması və bunun ardınca cəmiyyətin başqa quruluşunun yenidən təşkil olunmasıdır (Roma və barbarlar, feodalizm və Qalliya, Şərqi Roma imperiyası və türklər³³).

[63] Yuxarıda qeyd edildiyi kimi istilacı barbar xalq üçün müharibənin özü müntəzəm ünsiyyət formasıdır və əhəlinin ənənəvi və özü üçün yeganə mümkün olan ibtidai istehsal üsulunda əhəlinin artması yeni istehsal vasitələrinə tələbat yaratdıqca bu ünsiyyət formasından getdikcə daha geniş istifadə edilir. İtaliyada, əksinə, torpaq mülkiyyətinin təmərküzləşməsi (bunun səbəbi yalnız torpağın satın alınması və borc deyil, həmçinin varislik əsasında birindən başqasına keçməsidir, zira o zaman hökm sürən əxlaqsızlıq və evlənmələrin çox az olması üzündən qədim nəsillər tədricən tükənib gedirdi və onların əmlakı sayca az adamların ixtiyarına keçirdi) nəticəsində, habelə əkin yerlərinin otlaqlara çevrilməsi nəticəsində (bu vəziyyət yalnız indiyədək qüvvədə olan adi iqtisadi səbəblərdən deyil, həmçinin qarət edilən və xərac kimi ələ keçirilən taxılın ölkəyə

gətirilməsindən və bununla əlaqədar olaraq İtaliya taxılı üçün istehlakçıların çatışmazlığından irəli gəlirdi), –bütün bunların nəticəsində azad əhali, demək olar, yoxa çıxmışdı; hətta qullar da arası kəsilmədən qırılıb tükənirdi və buna görə onları daim yeniləri ilə əvəz etmək lazım gəlirdi. Köləlik bütün istehsalın əsası olaraq qalırdı. Azadlar ilə qullar arasında yer tutan plebeylər heç vaxt lümpen-proletariat səviyyəsindən yuxarı qalxmırdılar. Ümumiyyətlə Roma həmişə yalnız bir şəhər olaraq qalırdı və onun əyalətlərlə əlaqəsi, demək olar, yalnız siyasi əlaqə idi, buna görə də, əlbəttə, siyasi hadisələr nəticəsində pozula bilərdi.

İndiyədək tarixdə guya hər şeyin işğalçılıqdan ibarət olduğu təsəvvüründən daha adi bir təsəvvür yoxdur. Barbarlar Roma imperiyasını işğal etmişdilər, odur ki, antik dünyadan feodalizmə keçilməsi bir qayda olaraq bu işğalçılıq faktı ilə izah edilir. Lakin barbarlar tərəfindən işğal ediləndə hər şey bundan asılıdır ki, istila olunan xalq o vaxtadək sənaye məhsuldar qüvvələrini, müasir xalqlarda olduğu kimi, inkişaf etdirmişdimi, yoxsa onun məhsuldar qüvvələri başlıca olaraq yalnız onun birləşməsinə və mövcud ümumi birliyə [Gemeinwesen] əsaslanır. Daha sonra, işğalçılığın xarakteri işğalçılıq obyektindən asılıdır. Əgər işğalçı işğal olunan ölkədəki istehsal və ünsiyyət şəraitinə tabe olmazsa, bir bankirin qiymətli kağızlardan ibarət olan sərvəti qətiyyən qəsb edilə bilməz. Bu vəziyyət, müasir bir sənaye ölkəsinin bütün sənaye kapitalına da aiddir. Nəhayət, işğalçılığın hər yerdə tez bir zamanda sonu gəlib çatır və işğalçılıq üçün daha heç bir şey qalmayanda istehsala başlamaq lazım gəlir. Çox tez gəlib çatan bu istehsal zərurətindən belə çıxır ki, [64] yerləşib məskən salan istilacıların qəbul etdiyi ümumi birlik [Gemeinwesen] forması, onların gəlib gördükləri məhsuldar qüvvələrin inkişaf pilləsinə uyğun olmalıdır, bu uyğunluq əvvəlcə yoxdursa, onda bu birlik forması mövcud məhsuldar qüvvələrə müvafiq şəkildə dəyişilməlidir. Xalqların məskən dəyişməsindən sonrakı dövrdə hər yerdə qeyd olunan fakt, yəni qulun ağa olması və çox keçmədən istilacıların istila etdikləri xalqların dilini, təhsilini və adətlərini qəbul etdikləri faktı da bununla izah edilir. Feodalizm

Almaniyadan heç də hazır şəkildə gətirilmədi feodalizmin kökü istila zamanı istilaçılarda hərbi işin təşkilinə arxalanır və bu təşkilat işi yalnız istiladan sonra istila olunmuş ölkələrdə mövcud məhsuldar qüvvələrin təsiri sayəsində inkişaf edib əsil feodalizm olmuşdur. Bu formanın məhsuldar qüvvələrdən nə qədər asılı olduğunu, Qədim Roma qalıqlarına əsaslanan digər formalar qurmaq təşəbbüslərinin müvəffəqiyyətsizliyi (Böyük Karl və i.a.) Göstərir.

Davam etdirməli.

[9.] İRİ SƏNAYE VƏ AZAD RƏQABƏT ŞƏRAİTİNDƏ MƏHSULDAR QÜVVƏLƏR İLƏ ÜNSİYYƏT FORMASI ARASINDAKI ZİDDİYYƏTİN İNKİŞAFI. ƏMƏKLƏ KAPİTAL ARASINDAKI ƏKSLİK

İri sənayedə və rəqabətdə fərdlərin bütün mövcudluq şəraiti, bütün asılılıqları, bütün birtərəflilikləri iki çox sadə formada–xüsusi mülkiyyət və əməkdə birləşmişdir. Pul hər bir ünsiyyət formasını və ünsiyyətin özünü fərdlər üçün bir növ təsadüfi bir şey edir. Beləliklə, indiyədək heç bir ünsiyyət fərd olmaq etibarını ilə fərdlərin ünsiyyəti deyil, yalnız müəyyən şəraitdə fərdlərin ünsiyyəti olmuşsa, bu hadisənin kökü gedib pula dayanır. Bu şərait iki şeydən ibarətdir: yığılmış əməkdən və ya xüsusi mülkiyyətdən və həqiqi əməkdən. Bunlardan biri daha mövcud olmadıqda, ünsiyyət də dayanmış olur. Müasir iqtisadçılar,–məsələn, Sismondi, Şerbülye və i.a. Özləri «association des individus» ilə «association des capitaux»u (fərdlərin birliyi ilə kapitalların birliyini. Red.) Qarşı-qarşıya qoyurlar. Digər tərəfdən fərdlərin özləri tamamilə əmək bölgüsünə tabe edilmişlər, buna görə də bir-birindən tamamilə asılı vəziyyətə qoyulmuşlar. Xüsusi mülkiyyət, əmək çərçivəsi daxilində əməyə qarşı durduğu üçün, yığım zərurətindən inkişaf edir. Əvvəlcə bu mülkiyyət ümumilik [Gemeinwesen] formasını əksəriyyətlə hələ mühafizə edir, sonrakı inkişafında isə xüsusi mülkiyyətin müasir formasına getdikcə daha çox yaxınlaşır. Əmək bölgüsü lap əvvəldən əmək şəraiti–əmək alətləri və materialı–bölgüsünü, bununla yığılmış kapitalın müxtəlif

mülkiyyətçilər arasında xırdalanmasını və deməli, kapital ilə əmək arasında parçalanmasını, həmçinin mülkiyyətin özünün müxtəlif formalarını əhatə edir. Əmək bölgüsü daha çox inkişaf etdikcə [65] və yığım daha çox artdıqca bu parçalanma da bir o qədər güclənir. Əməyin özü yalnız bu parçalanma şərti ilə mövcud ola bilər.

(Ayrı-ayrı millətlərə mənsub fərdlərin şəxsi enerjisi–almanlar və amerikalılar–artıq irqlərin çarpazlaşmasının nəticəsi olan enerjidir, buna görə də almanlar bir növ kretindirlər; Fransada, İngiltərədə və i.a. Yadellilər artıq inkişaf etmiş zəmində, Amerikada tamamilə yeni torpaqda məskən salmışdılar, Almaniya isə əvvəlki əhali yerindən tərpənməmişdir.)

Beləliklə, burada iki fakt aşkara çıxır (Kənardə Engelsin belə qeydi var: «Sismondi». Red.). Birincisi, məhsuldar qüvvələr bir növ tamamilə müstəqil və fərdlərdən ayrılmış bir şey kimi, fərdlərlə yanaşı xüsusi bir aləm kimi özünü göstərir; bunun səbəbi odur ki, bu qüvvələri özündə saxlayan fərdlər parçalanmış olub bir-birinə qarşı dururlar, halbuki həmin qüvvələr öz tərəfindən, yalnız həmin fərdlərin ünsiyyətində və qarşılıqlı əlaqəsində həqiqi qüvvə olur. Beləliklə, bir tərəfdə məhsuldar qüvvələrin məcmusu durur ki, bunlar da sanki şey formasına girib fərdlərin özləri üçün daha onların qüvvəsi deyil, xüsusi mülkiyyətin qüvvəsidir, deməli, yalnız fərdlər xüsusi mülkiyyətçiləri təmsil etdikləri dərəcədə fərdlərin qüvvəsidir. Əvvəlki dövrlərin heç birində məhsuldar qüvvələr fərdlərin bir fərd olaraq ünsiyyətinə laqeyd olan bu formaya girməmişdi, çünki onların ünsiyyətinin özü hələ məhdud idi. Digər tərəfdə isə bu məhsuldar qüvvələrə qarşı duran fərdlərin əksəriyyəti olur ki, bu qüvvələr onlardan qoparılıb ayrılmışdır, nəticədə hər cür həqiqi həyat məzmunundan məhrum edilən bu fərdlər abstrakt fərdlər olmuşdur, lakin yalnız buna görə onlar indi bir-birləri ilə bir fərd kimi əlaqə yaratmaq imkanı əldə edirlər.

Onları hələ məhsuldar qüvvələrə və özlərinin mövcudluğuna bağlayan yeganə əlaqə əməkdir ki, bu da onlarda hər cür özfəaliyyət şəklini itirmişdir və onların [66] həyatını yalnız şikəst etməklə saxlayır. Əvvəlki dövrlərdə özfəaliyyət və maddi həyat istehsalı müxtəlif

şəxslərin qisməti olduğu üçün bir-birindən ayrıldığı və fərdlərin özlərinin məhdud görüşlü olmaları üzündən hələ özfəaliyyətin ikinci dərəcəli növü hesab edildiyi halda, indi onlar bir-birindən o qədər ayrılmışdır ki, ümumiyyətlə maddi həyat bir məqsəd kimi, həmin maddi həyatın istehsalı olan əmək isə (indi əmək öz fəaliyyətin yeganə mümkün olan formasıdır, lakin gördüyümüz kimi mənfi formasıdır) vasitə kimi, araya çıxır.

[10.] XÜSUSİ MÜLKİYYƏTİN LƏĞV EDİLMƏSİNİN ZƏRURİLİYİ, ŞƏRAİTİ VƏ NƏTİCƏLƏRİ

Beləliklə, indi iş gəlib o yerə çatıb ki, fərdlər yalnız özfəaliyyətə nail olmaq üçün deyil, ümumiyyətlə öz varlığını təmin etmək üçün də mövcud məhsuldar qüvvələr məcmusunu mənimsəməlidirlər.

Bu mənimsəmə hər şeydən əvvəl mənimsəniləsi obyektə, müəyyən məcmu şəklində inkişaf edib yalnız universal ünsiyyət çərçivəsində mövcud olan məhsuldar qüvvələrdən asılıdır. Elə təkcə buna görə həmin mənimsəmə məhsuldar qüvvələrə və ünsiyyətə uyğun olan universal xarakter daşmalıdır. Bu qüvvələrin mənimsənilməsinin özü maddi istehsal alətlərinə uyğun fərdi qabiliyyətlərin inkişafından başqa bir şey deyildir. Təkcə buna görə müəyyən istehsal alətləri məcmusunun mənimsənilməsi, fərdlərin özündə müəyyən qabiliyyət məcmusunun inkişafına bərabərdir.

Daha sonra bu mənimsəmə mənimsəyən fərdlərdən asılıdır. Ancaq hər cür özfəaliyyətdən məhrum olan müasir proletarlar, özləri üçün artıq məhdud deyil, tam özfəaliyyətə nail olmaq iqtidarındadır ki, bu tam öz fəaliyyət də bütün məhsuldar qüvvələr məcmusunun mənimsənilməsindən və buradan çıxan bir nəticə olaraq, bütün qabiliyyətlər məcmusunun inkişafından ibarətdir. Bütün əvvəlki inqilabi mənimsəmələr məhdud olmuşdur: özfəaliyyəti məhdud istehsal aləti və məhdud ünsiyyətlə buxovlanan fərdlər bu məhdud istehsal alətini [67] mənimsədiklərinə görə ancaq yeni bir məhdudiyyətə gəlib çıxırdılar. Onların istehsal aləti onların mülkiyyəti olurdu, lakin onların özləri əmək bölgüsünə və öz istehsal alətlərinə

tabe vəziyyətdə qalırdılar. Bütün əvvəlki mənimsəmələrdə fərdlər kütləsi hər hansı bir yeganə istehsal alətinə tabe vəziyyətdə qalırdı; proletar mənimsəməsində istehsal alətləri kütləsi hər bir fərdə, mülkiyyət isə bütün fərdlərə tabe edilməlidir. Müasir universal ünsiyyət fərdlərə ancaq onların hamısına birlikdə tabe edilə bilər, başqa heç cür tabe edilə bilməz.

Daha sonra, mənimsəmə həyata keçirilməli olduğu üsuldən da asılıdır. Mənimsəmə ancaq elə bir birləşmə vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər ki, proletariyatın özünə xas olan xassələrə görə yenə də ancaq universal ola bilər; elə bir inqilab vasitəsi ilə həyata keçirilə bilər ki, bu inqilabda, bir tərəfdən, əvvəlki istehsal üsulu və ünsiyyətin, həmçinin əvvəlki cəmiyyət quruluşunun hakimiyyəti devrilir, digər tərəfdən isə, proletariyatın universal xarakteri və bu mənimsəməni həyata keçirmək üçün ona lazım olan enerji inkişaf etdirilir, həm də proletariyat özünün əvvəlki ictimai vəziyyətindən nə qalmışsa, hamısını öz üzərindən silkib atır.

Ancaq bu pillədə özfəaliyyət maddi həyata uyğun gəlir ki, bu da fərdlərin bütöv fərd kimi inkişafına və hər cür qeyri-mütəşəkkilliyin aradan qaldırılmasına müvafiqdir. Eynilə əməyin özfəaliyyətə çevrilməsi, həmçinin əvvəlki məhdud ünsiyyətin fərdlərin bir fərd kimi iştirak etdikləri ünsiyyətə çevrilməsi bir-birinə müvafiqdir. Birləşmiş fərdlərin məhsuldar qüvvələr məcmusunu mənimsəməsi xüsusi mülkiyyəti ləğv edir. İndiyədək tarixdə bu və ya başqa bir xüsusi şərt həmişə təsadüfi bir şey kimi araya çıxdığı halda, indi fərdlərin ayrılması özü, bu və ya başqa bir fərdin ayrıca, xüsusi sənəti təsadüfi olur.

Filosoflar artıq əmək bölgüsünə tabe edilməyən [68] fərdlərdə bir ideal görüb ona «İnsan» adı vermişdilər və təsvir etdiyimiz bütün inkişaf prosesini «İnsan»ın inkişafı prosesi kimi təsəvvür edirdilər, həm də indiyədək hər bir tarixi dövrdə mövcud olan fərdlərin yerinə bu «İnsan»ı qoyub onu tarixin hərəkətverici qüvvəsi kimi təsvir edirdilər. Beləliklə, bütün tarixi prosesə «İnsan»ın özünün özgələşməsi (Kənardə Marksın belə qeydi var: «Özünü özgələşdirmə». Red.) Kimi baxılırdı əslində bu hal onunla izah edilir

ki, onlar sonrakı pillədəki orta fərdi həmişə keçmiş pillədəki fərdin yerinə qoyur və əvvəlki fərdlərə sonrakı şüuru verirdilər. Bu çevirmə və həqiqi şəraitdən bilə-bilə sərf-nəzər etmək nəticəsində bütün tarixi, şüurun inkişafı prosesinə çevirmək mümkün olmuşdur.

Vətəndaş cəmiyyəti məhsuldar qüvvələrin müəyyən inkişaf pilləsi çərçivəsində fərdlərin bütün maddi üsiyyətini əhatə edir. Bu cəmiyyət müəyyən pillənin bütün ticarət və sənaye həyatını əhatə edir və buna görə də dövlət və millət çərçivəsindən kənara çıxır, hərçənd digər tərəfdən, kənarda yenə də millət şəklində araya çıxmalı və daxilə dövlət şəklində qurulmalıdır. «Vətəndaş cəmiyyəti» («Bürgerliche Gesellschaft» termini «vətəndaş cəmiyyəti», həm də «burjua cəmiyyəti» deməkdir. Red.) İfadəsi XVIII əsrdə, mülkiyyət münasibətləri antik və orta əsr ümumiliyindən [Gemeinwesen] azad olub qurtulduğu zaman əmələ gəlmişdir. Vətəndaş cəmiyyəti belə bir cəmiyyət olaraq, ancaq burjuaziya ilə birlikdə inkişaf edir lakin bilavasitə istehsaldan və ünsiyyətdən inkişaf edən və bütün zamanlarda dövlətin və sair idealist (yəni ideal, ideoloji. Red.) Üstqurumun bazisini təşkil edən ictimai təşkilat da həmişə eyni adla göstərilmişdir.

[11.] DÖVLƏTİN VƏ HÜQUQUN MÜLKİYYƏTƏ MÜNASİBƏTİ

Həm antik dünyada, həm də orta əsrlərdə mülkiyyətin birinci forması tayfa mülkiyyətindən ibarətdir ki, romalılarda başlıca olaraq, müharibədən, germanlarda [69] maldarlıqdan asılı idi. Antik xalqlarda, bir neçə tayfa bir şəhərdə birlikdə yaşadığına görə tayfa mülkiyyəti dövlət mülkiyyəti formasında idi, ayrı-ayrı fərdlərin bu mülkiyyətlə əlaqədar olan hüququ adi sahibliklə [possessio] məhdud idi, lakin ümumiyyətlə tayfa mülkiyyəti kimi bu sahiblik də yalnız torpaq mülkiyyətinə şamil idi. Sözün əsil mənasında xüsusi mülkiyyət

müasir xalqlarda olduğu kimi qədim xalqlarda da yalnız daşınar əmlakla birlikdə əmələ gəlir. (Köləlik və ümumilik [Gemeinwesen]) (dominium ex jure Quiritum (Roma vətəndaşlarının hüququ əsasında sahib olmaq. Red.)).—Mənşəyi orta əsrlərdən başlanan xalqlarda tayfa mülkiyyəti yalnız bir sıra müxtəlif pillələrdən—feodal torpaq mülkiyyətindən, daşınar korporativ mülkiyyətindən, manufaktura kapitalından,—keçəndən sonra dönüb iri sənayenin və ümumi rəqabətin doğurduğu kapitalla çevrilir, hər cür ümumilik [Gemeinwesen] əlamətini bir tərəfə atan və mülkiyyətin inkişafı üzərində dövlətin hər cür təsirini aradan qaldıran xalis xüsusi mülkiyyət olur. Bu müasir xüsusi mülkiyyətə müasir dövlət uyğundur ki, xüsusi mülkiyyətçilər bu dövləti vergi vasitəsi ilə tədricən iltizama götürdülər və dövlət borcları sayəsində tamamilə öz hakimiyyətləri altına aldılar; bu dövlətin mövcudluğunun özü dövlətin qiymətli kağızları məzənnəsinin birjada qalxması və aşağı düşməsi ilə nizama salınaraq, bütünlüklə xüsusi mülkiyyətçilərin, burjuaların ona verdiyi ticarət kreditindən asılıdır. Burjuaziya daha silk olmayıb, sinif olduğuna görə yerli miqyasda deyil, milli miqyasda təşkil olunmalı və özünün adi mənafeyinə ümumi forma verməlidir. Xüsusi mülkiyyətin ümumilikdən [Gemeinwesen] azad olub ayrılması nəticəsində vətəndaş cəmiyyəti ilə yanaşı olaraq və onun xaricində dövlət müstəqil mövcudluq kəsb etdi; həqiqətdə dövlət ancaq elə bir təşkilat formasıdır ki, burjualar—istər ölkənin xaricində, istərsə də daxilində—öz mülkiyyəti və mənafeyini qarşılıqlı olaraq, təminat altına almaq üçün bu formanı labüddən qəbul etməlidirlər. Bizim zamanımızda dövlətin müstəqilliyi yalnız o ölkələrdə mövcuddur ki, orada silklər hələlik axıradək inkişaf edib sinif səviyyəsinə çatmamışdır, qabaqcıl ölkələrdə artıq ləğv edilmiş silklər burada hələ müəyyən rol oynamaqda davam edib bir növ qarışıq təşkil edir, buna görə də əhalinin heç bir hissəsi onun digər hissələri üzərində hökmranlığa nail ola bilmir. Xüsusən Almaniyada vəziyyət belədir. Müasir dövlətin ən mükəmməl timsalı Şimali [70] Amerikadır. Ən yeni fransız, ingilis və Amerika müəllifləri yekdilliklə bu fikri irəli sürürlər ki, dövlət ancaq xüsusi mülkiyyət xatirinə mövcuddur, belə ki, bu fikir adi şüura da keçmişdir.

Dövlət, hakim sinfə mənsub olan fərdlərin öz ümumi mənafeələrini həyata keçirdikləri və müəyyən dövrdəki bütün vətəndaş cəmiyyətinin cəmləşmiş ifadəsini verən bir forma olduğuna görə, buradan belə çıxır ki, ümumi təsisatın hamısı dövlət vasitəsi ilə ifadə olunur, siyasi forma alır. Guya qanunun iradəyə, həm də öz real əsasında qopardılıb ayrılmış azad iradəyə əsaslanması xəyalı da buradan əmələ gəlir. Eynilə hüquq da, öz növbəsində, sonradan qanuna müncər edilir.

Xüsusi hüquq xüsusi mülkiyyətlə eyni zamanda təbii surətdə əmələ gəlmiş ümumilik [Gemeinwesen] formasının parçalanıb dağılmasından inkişaf edir. Romalılarda xüsusi mülkiyyətin və xüsusi hüququn inkişafı daha sonrakı sənaye və ticarət nəticələrinə gətirib çıxarmamışdı, çünki onların bütün istehsal üsulu dəyişməz (Kənarada Engelsin belə qeydi var: «(Sələmçilik!)». Red.) Qalırdı. Müasir xalqlarda sənaye və ticarət feodal ümumilik [Gemeinwesen] formasını parçalayıb dağıtdığına görə, xüsusi mülkiyyət və xüsusi hüquq meydana gələndən sonra daha da inkişaf etməyə qadir olan yeni mərhələ başlandı. Orta əsrlərdə geniş dəniz ticarətini inkişaf etdirən ilk şəhər Amalfi şəhəridir ki, dəniz hüququnu tərtib etmişdir³⁴.

Sənaye və ticarət xüsusi mülkiyyəti–əvvəlcə İtaliyada, sonra isə digər ölkələrdə də–daha da inkişaf etdirən kimi diqqətlə tərtib edilmiş Roma xüsusi hüququ yenidən qəbul olundu və etibar qazandı. Sonralar burjuaziya o dərəcədə gücləndi ki, padşahlar, feodal əsilzadələri burjuaziyanın köməyi ilə yıxmaq üçün burjuaziyanın mənafeyini müdafiə etməyə başladılar, onda bütün ölkələrdə–Fransada XVI əsrdə–hüququn əsil inkişafı başlandı və bu inkişaf, İngiltərə müstəsna olmaqla, hər yerdə [71] Roma məəcəlləsi əsasında olurdu. Lakin İngiltərədə də xüsusi hüquq daha da işləyib hazırlamaq üçün (xüsusən onun daşınar əmlaka aid hissəsini) Roma hüququ prinsiplərinə müraciət etmək lazım gəldi. (Unutmamalıdır ki, din kimi hüququn da öz xüsusi tarixi yoxdur.)

Xüsusi hüquqda mövcud mülkiyyət münasibətləri ümumi iradənin nəticəsi kimi ifadə edilir. Təkcə «jus utendi et abutendi» (istifadə və sui-istifadə hüququ, yəni şeydən istənilən kimi istifadə etmək hüququ. Red.), bir tərəfdən göstərir ki, xüsusi mülkiyyət ümumiliyə

[Gemeinwesen] nisbətən tamamilə müstəqil olmuşdur, digər tərəfdən də göstərir ki, bu xüsusi mülkiyyətin özünün guya ancaq xüsusi iradəyə, şeyin iradəyə tabeliyinə əsaslanması xəyaldır. Təcrübədə xüsusi mülkiyyətçi öz mülkiyyətinin, deməli, ondan «jas abutendi»nin (sui-istifadə hüququ. Red.) Başqa bir ələ keçməsinə istəmirsə, «ağuti» (sui-istifadə etmək. Red.) Anlayışının onun üçün çox müəyyən iqtisadi həddi vardır; zira ümumiyyətlə yalnız xüsusi mülkiyyətçiyə münasibət cəhətdən gözdən keçirilən şey, heç də şey deyildir; o yalnız ünsiyyət prosesində və hüquqdan asılı olmadan (münasibət o şeydir ki, filosoflar onu ideya adlandırırlar (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: «Filosoflar üçün münasibət ideya ilə eyni mənadadır. Onlar yalnız «İnsan»ın özünün-özünə münasibətini bilirlər, buna görə də bütün real münasibətlər onların nəzərində ideya olur». Red.)) Şey olur. Hüququ xalis iradəyə müncər edən bu yuridik xəyal labüddən gətirib o yerə çıxarır ki,—mülkiyyət münasibətləri daha da inkişaf edəndə—bu və ya başqa bir şəxs bir şeyə fələn sahib olmadan ona sahib olmaq hüququna malik ola bilər. Məsələn, hər hansı bir torpaq sahəsi rəqabət nəticəsində daha renta vermirsə, bu sahənin mülkiyyətçisi «jus utendi et abutendi» ilə birlikdə həmin sahələrə malik olmaq hüququnu yuridik surətdə davam etdirir. Lakin sahənin mülkiyyətçisi bu hüququ ilə bir şey edə bilməz çünki o bundan əlavə öz torpağını becərmək üçün kifayət qədər kapital sahibi deyildirsə, deməli, torpaq sahibi kimi bir şeyi yoxdur. Fərdlərin bir-biri ilə münasibətə girişdikləri, məsələn, müqavilə bağladıkları hüquqçular üçün və hər hansı bir kodeks üçün, ümumiyyətlə adi bir təsadüfdür ki, bu da hüquqçuların eyni xəyalı ilə izah edilir; onlara görə bu münasibətlər elə münasibətlərdir ki, fərdlərin arzusuna görə bu münasibətlərə girişmək də olar, girişməmək də [72] və bunların məzmunu müqavilə bağlayan tərəflərin tamamilə fərdi iradəsindən asılıdır.

Hər bir sənaye və ticarətin inkişafı yeni ünsiyyət formaları, məsələn sığorta şirkətləri və i.a. Yaradanda hüquq bunları mülkiyyətin yeni nailiyyət növləri kimi təsdiq etməyə məcbur olurdu (Əlyazmasının axırında sonra Marksın yenə də işlənmək üçün öz əli ilə yazdığı qeydlər gəlir. Red.).

[12.] İCTİMAİ ŞÜUR FORMALARI

Əmək bölgüsünün elmə təsiri.

Dövlətdə, hüquqda, əxlaqda və i.a. Cəza tədbirlərinin rolu.

Qanunda burjualar özlərinin ümumi ifadəsini verməlidirlər, məhz ona görə ki, bir sinif olaraq hökmranlıq edirlər.

Təbiətşünaslıq və tarix.

Siyasət, hüquq, elm və i.a. Tarixi, incəsənət, din və sairətarixi mövcud deyildir (Kənarda Marksın belə bir qeydi var: ««Antik dövlətdə, feodalizm quruluşunda, mütləq monarxiyada özünü büruzə verdiyi şəkildəki «Ümumiliyə» [dem «Geweinwesen»]—bu əlaqəyə xüsusilə dini təsəvvürlər uyğundur». Red.).

Nə üçün ideoloqlar hər şeyi çevirib başı üstündə qoyurlar.

Din təbliğçiləri, hüquqçular, siyasətçilər.

Hüquqçular, siyasətçilər (ümumiyyətlə dövlət xadimləri), əxlaqçılar, din təbliğçiləri.

Bir sinif daxilində bu ideoloji bölgü barəsində: 1) Əmək bölgüsü üzündən peşələrin bir-birindən ayrılması. Bunlardan hər biri öz peşəsini həqiqi peşə hesab edir. Onlar öz peşələrinin gerçəkliklə əlaqəsi barəsində labüddən belə xəyal edirlər ki, bu həmin peşənin təbiətindən asılıdır. Münasibətlər hüquqşünaslıqda, siyasətdə və i.a.—şüurda—anlayış olur; çünki onlar bu münasibətlərdən yuxarı qalxmadıqlarına görə bu münasibətlər haqqındakı anlayışlar da onların başında dönüb donmuş anlayışlar olur; məsələn, hakim məcəlləni tətbiq edir, buna görə də belə hesab edir ki, qanunlar həqiqi fəal mühərrikdir. Öz əmtəəsinə hörmət—çünki, onların peşəsi ən ümumi ilə əlaqədardır. Hüquq ideyası. Dövlət ideyası. Adi şüurda iş tərsinə çevrilib başı üstündə qoyulmuşdur.

Lap əvvəldən din həqiqi asılılıqdan meydana gəlmiş transsendentlik şüurudur.

Bunu daha populyar şəkildə ifadə etməli.

Ənənə–hüquq, din və i.a. Sahəsində.

[73] (Əlyazmasında bu son səhifə nömrələnməmişdir. Bu səhifədə tarixin materialistcəsinə anlaşılması ilə əlaqədar izahatın başlanğıcına aid qeydlər var. Burada nəzərdə tutulan fikirlər sonra fəslin birinci hissəsindəki § 3-də inkişaf etdirilmişdir. Red.) Fərdlər həmişə özlərini əsas tutmuşlar, həmişə özlərini əsas tuturlar. Onların münasibətləri öz həyatlarının həqiqi prosesinin münasibətləridir. Səbəb nədir ki, onların münasibətləri onlara qarşı duran müstəqil mövcudluq kəsb edir? Səbəb nədir ki, onların öz həyat qüvvələri olara hakim bir qüvvə olur?

Bir sözlə cavab versək: əmək bölgüsü, bunun da dərəcəsi hazırda əldə edilmiş məhsuldar qüvvənin inkişafından asılıdır.

Torpaq mülkiyyəti. İcma mülkiyyəti. Feodal mülkiyyəti. Müasir mülkiyyət.

Silk mülkiyyəti. Manufaktura mülkiyyəti. Sənaye kapitalı.

K.Marks və F.Engels tərəfindən 1845-ci ilin noyabr ayı ilə 1846-cı ilin avqust ayı arasında Brüsseldə yazılmışdır. Rus dilində ilk dəfə «K.Marks və F.Engelsin arxivi»ndə nəşr edilmişdir: 1-ci kitab, 1924-cü il.

Qeydlər

1 «Alman ideologiyası. Feyerbax, B.Bauer və Ştirner kimi nümayəndələrinin şəxsində ən yeni alman fəlsəfəsinin və müxtəlif peyğəmbərlərinin şəxsində alman sosializminin tənqidi»—K.Marks ilə F.Engelsin 1845–1846-cı illərdə Brüsseldə birlikdə yazdıqları əsərdir. «Alman ideologiyası»nda Marks və Engels elmi kommunizm nəzəriyyəsinin fəlsəfi əsası olmaq etibarı ilə tarixin materialist anlayışını ilk dəfə hərtərəfli işləmişlər.

«Alman ideologiyası»nın əlyazması iki cilddən ibarət idi; birinci cildə Hegeldən sonrakı fəlsəfənin tənqidi, ikinci cildə «həqiqi sosializm»in tənqidi verilmişdir.

Birinci cildin I fəslində bütün əsərin başlıca müsbət məzmunu şərh olunmuşdur. Buna görə də «Alman ideologiyası»nın I fəslində bütün əsərin ən mühüm fəslidir və onun müstəqil əhəmiyyəti vardır.

Birinci fəslin əlyazması üç hissə qaralama əlyazmasından və fəslin əvvəlinin üzə ağardılmış iki hissədən ibarətdir. Buna uyğun olaraq, fəslin mətni dörd hissəyə bölünür.

Fəslin I hissəsi üzə ağardılmış əlyazmasının ikinci variantından ibarətdir və birinci variantın ikinci variantda istifadə olunmayan hissəsi buraya əlavə edilmişdir. II hissə bütün fəslin ilk özəyidir. III və IV hissələr Ştirner haqqındakı fəsildən (1-ci cildin III fəslində) götürülmüş nəzəri haşiyələrdir. Dörd hissədən hər birinin ümumi məzmunu belə ifadə edilə bilər. I hissə: Giriş, Hegeldən sonrakı alman fəlsəfəsi idealizminin ümumi xarakteristikası. Tarixin materialist anlayışının müqəddəm şərtləri, mahiyyəti və ümumi konturları. II hissə: Tarixi prosesin materialist konsepsiyası və tarixin materialist anlayışından çıxan nəticələr. Ümumiyyətlə tarixin idealist anlayışının tənqidi, xüsusilə gənc hegelçilərin və Feyerbaxın tənqidi. III hissə: Tarixin idealist anlayışı necə əmələ gəlmişdir? IV hissə: Məhsuldar qüvvələrin inkişafı, əmək bölgüsü və mülkiyyət formaları. Cəmiyyətin sinfi quruluşu. Siyasi üstqurum. İctimai şüur formaları.

Redaksiyanın verdiyi bütün başlıqlar və lazım bildiyi əlavələr kvadrat mötərizəyə alınmışdır. Əlyazması səhifələrinin nömrələri də kvadrat mötərizədə göstərilmişdir. Üzü ağardılmış əlyazmasının ikinci, əsas variantının Marks və Engels tərəfindən nömrələnmiş vərəqləri «v» hərfi ilə və rəqəmlə: [v. 1] göstərilir və i.a. Üzü ağardılmış əlyazmasının birinci variantının səhifələri müəlliflər tərəfindən nömrələnməmişdir, odur ki, bu səhifələr «s» hərfi ilə və rəqəmlə [s. 1] göstərilir və i.a. Əlyazmasının Marks tərəfindən nömrələnmiş üç qaralama hissəsinin səhifələri sadəcə rəqəmlə [1] göstərilir və i.a.

2 D.F.Ştrausun «İsanın həyatı» adlı əsas əsəri nəzərdə tutulur (D.F.Ştraus. «Das Leben Jusu». Bd. 1–2, Tübingen, 1835–1836). Bu əsər dinin fəlsəfi tənqidinin və Hegel məktəbinin köhnə və gənc hegelçilərə parçalanmasının təməlini qoymuşdur.

3 Diadoxlar–Makedoniyalı İsgəndər öləndən sonra onun hakimiyyət üstündə bir-biri ilə şiddətli mübarizəyə başlayan sərkərdələri. İsgəndərin çox da möhkəm olmayan hərbi-inzibati monarxiyası bu mübarizənin gedişində (eramızdan əvvəl IV əsrin axırı–III əsrin əvvəli) bir neçə ayrı-ayrı dövlətə parçalandı.

4 «Dünyanı sarsıdan fikirlər»–«Wigands Vierteljahrsschrift» jurnalında dərc olunmuş imzasız bir məqalədən götürülmüş ifadə, 1845-ci il, IV cild, səh. 327. Bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 3-cü cild, səh. 86.

«Wigands Vierieljahrsschftir» («Viqandın üç aylıq jurnalı»)–gənc hegelçilərin fəlsəfi jurnalı idi; 1844–1845-ci illərdə Leypsiqdə O.Viqand tərəfindən nəşr olunmuşdur. Jurnalda B.Bauer, M.Ştirner, L.Feyerbax və başqaları iştirak edirdilər.

5 «Alman ideologiyası»nda «Verkehr» termininin çox geniş məzmunu vardır. Bu terminə ayrı-ayrı fərdlərin, ictimai qrupların və bütöv ölkələrin maddi və mənəvi ünsiyyəti daxildir. Marks və Engels özlərinin əsərində göstərirlər ki, maddi ünsiyyət, hər şeydən əvvəl, istehsal prosesində insanların ünsiyyəti hər cür başqa ünsiyyətin əsasıdır. «Alman ideologiyası»nda işlədilən «Verkehrsform», «Verkehrsweise», «Verkehrsverhältnisse», «Produktions- und

Verkehrsverhältnisse» («ünsiyyət forması», «ünsiyyət üsulu», «ünsiyyət münasibətləri», «istehsal və ünsiyyət münasibətləri») terminlərində o zaman Marks və Engelsdə müəyyən forma alan istehsal münasibətləri anlayışı öz ifadəsini tapmışdır.

6 «Alman ideologiyasında» «tayfa» kimi tərcümə edilən «Stamm» termininin XIX əsrin 40-cı illərində tarix elmində indikinə nisbətən daha geniş mənası var idi. Bu termin eyni bir əcdaddan törəyən insanların məcmusu demək olub, müasir «qəbilə» (Gens) və «tayfa» (Stamm) anlayışlarını əhatə edirdi. Bu anlayışların dürüst tərfi və bir-birindən fərqi ilk dəfə L.Q.Morqanın «Qədim cəmiyyət» kitabında (1877) verilmişdir. Görkəmli Amerika etnoqrafı və tarixçisi L.Q.Morqanın bu əsas əsərində ibtidai icma quruluşunun başlıca özəyi olmaq etibarını qəbilənin əhəmiyyəti ilk dəfə aydınlaşdırılmış, beləliklə də, bütün ibtidai cəmiyyət tarixinin elmi əsası qoyulmuşdur. Engels Morqanın etdiyi tədqiqatın nəticələrini ümumiləşdirərək, «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» əsərində (1884-cü il) (bax: bu nəşr, 3-cü cild) «qəbilə» və «tayfa» anlayışlarının məzmununu hərtərəfli açmışdır.

7 Roma xalq tribunları Litsini və Sekstinin aqrar qanunu—eramızdan əvvəl 367-ci ildə plebeylərin patrisilərə qarşı mübarizəsi nəticəsində qəbul olunan bu qanun, dövlət torpaq fondundan (ager publicus) 500 yukerdən (təqribən 125 hektar) artıq torpaq sahibi olmağı Roma vətəndaşlarına qadağan edirdi.

8 B.Bauerin 1845-ci ildə «Wigands Vierteljahrsschrift» jurnalında dərc olunmuş «Lüdviq Feyerbaxın xarakteristikası» məqaləsi nəzərdə tutulur III cild, səh. 86–146.

9 Bax: Hegel. «Tarix fəlsəfəsi», Giriş, Dünya tarixinin coğrafi əsası.

10 «Lüdviq Feyerbaxın xarakteristikası» məqaləsində B.Bauerin söylədiyi fikir nəzərdə tutulur («Wigands Vierteljahrsschrift», 1845-ci il, III cild, səh. 130.) Bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 3-cü cild, səh. 79 və 89.

11 «Deutsch-Französische Jahrbücher» («Alman-fransız illik jurnalı») Parisdə K.Marksın və A.Rugenin redaktorluğu ilə alman dilində nəşr edilirdi. 1844-cü ilin fevralında yalnız birinci, qoşa buraxılışı çapdan çıxmışdı. Jurnalda K.Marksın «Yəhudi məsələsinə dair» və «Hegelin hüquq fəlsəfəsinin tənqidinə dair. Giriş» əsərləri, habelə F.Engelsin «Siyasi iqtisadın tənqidinə dair ilk qeydlər» və «İngiltərənin vəziyyəti. Tomas Karleyl. «Keçmiş və hazırkı vəziyyət»» əsərləri dərc olunmuşdu (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 1-ci cild, səh. 382–413, 414–429, 544–571, 572–597). Bu əsərlərdə Marks və Engels tamamilə materializm və kommunizm mövqelərinə keçirlər. Jurnalın nəşrinin dayandırılmasına başlıca səbəb Marks ilə burjua radikalı Ruge arasındakı prinsipial ixtilaflar idi.

12 Proletar inqilabının qabaqcıl kapitalist ölkələrində yalnız eyni zamanda qələbə çala biləcəyi və, deməli, inqilabın bir ölkədə qələbə çalmasının mümkün olmadığı haqqında Engelsin «Kommunizm prinsipləri» əsərində (1847-ci il) ən bitkin şəkildə ifadə edilən bu nəticə inhisarçı kapitalizmdən əvvəlki dövr üçün doğru idi. Yeni tarixi şəraitdə, inhisarçı kapitalizm dövründə V.İ.Lenin imperializm zamanı kapitalizmin iqtisadi və siyasi inkişafının bərabər olmadığı haqqında kəşf etdiyi qanuna əsasən belə bir yeni nəticəyə gəldi ki, sosialist inqilabının əvvəlcə bir neçə və ya hətta ayrılıqda götürülmüş bir ölkədə qələbə çalması mümkündür, inqilabın bütün ölkələrdə və ya əksər ölkələrdə eyni zamanda qələbə çalması isə mümkün deyildir. Bu yeni nəticə ilk dəfə V.İ.Leninin «Avropa Birləşmiş Ştatları şüarı haqqında» (1915) məqaləsində müəyyən formada ifadə edilmişdir.

13 Kontinental sistem və ya kontinental blokada–1806-cı ildə Avropa qitəsi ölkələrinin İngiltərə ilə ticarətini qadağan edən I Napoleonun qoyduğu sistem. Napoleon Rusiyada məğlub olandan sonra kontinental blokada aradan qalxdı.

14 «Marselyoza», «Karmanyola», «Ça ira»–XVIII əsrin axırında fransız burjua inqilabı dövrünün inqilabi mahnılarıdır. Axırncı mahnıda belə bir nəqarat var idi: «Ah! Ça ira, ça ira, ça ira. Les aristocrates a la lanterne!» («İşlər düzələcək. Aristokratlar çarmıxa çəkiləcəklər!»).

15 Bu ifadələr M.Ştirnerin «Yeganə və onun mülkiyyəti» kitabından götürülmüşdür (M.Ştirner. «Der Einzige und sein Eigenthum». Leipzig, 1845). Bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 3-cü cild, səh. 143–149.

16 Bu ifadə B.Bauerin «Lüdviq Feyerbaxın xarakteristikası» məqaləsindən götürülmüşdür (bax: «Wigands Vierteljahrsschrift» jurnalı, 1845-ci il, III cild, səh. 139).

17 Bu ifadə M.Ştirnerin «Yeganə və onun mülkiyyəti» kitabından götürülmüşdür. Bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 3-cü cild, səh. 115–121 və 150–157.

18 «Hallische Jahrbücher» və «Deutsche Jahrbücher»—gənc hegelçilərin ədəbi-fəlsəfi jurnalının qısaldılmış adı; bu jurnal 1838-ci ilin yanvarından 1841-ci ilin iyun ayınadək Leypsiqdə «Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst» («Alman elmi və incəsənəti məsələlərinə dair Halle illik məcmuəsi») adı ilə, 1841-ci ilin iyunundan 1843-cü ilin yanvar ayınadək «Deutsche Jahrbücher für Wissenschaft und Kunst» («Elm və incəsənət məsələlərinə dair alman illik məcmuəsi») adı ilə gündəlik vərəqə şəklində nəşr olunurdu. 1843-cü ilin yanvarında hökumət jurnalı qadağan etdi.

19 B.Bauer. «Geschichte der Politik, Cultur und Aufklärung des achtzehnten jahrhunderst». Bd. 1–2, Charlottenburq, 1843–1845 (B.Bauer. «On səkkizinci əsrin siyasət, mədəniyyət və maarif tarixi». 1–2-ci cildlər, Şarlottenburq, 1843–1845).

20 Reyn mahnısı—alman xırda burjua şairi N.Bekkerin millətçilər tərəfindən geniş istifadə edilən «Alman Reyni» şeri; 1840-cı ildə yazılan bu şerə dəfələrlə musiqi bəstələnmişdi.

21 «Wigands Vierteljahrsschrift» jurnalında çıxan (1845-ci il, II cild, səh. 193–205) L.Feyerbaxın «Yeganə və onun mülkiyyəti» ilə əlaqədar olaraq, «Xristianlığın mahiyyəti haqqında» məqaləsi nəzərdə tutulur; məqalə bu sözlərlə qurtarır: «Deməli F[eyerbaxı] nə materialist, nə idealist, nə də eynilik filosofu adlandırmaq olmaz. Bəs o nədir? Həqiqətdə nədirsə, fikirlərində də odur, çismən nədirsə, hissi

varlığında da, ruhən də odur: o, insandır və ya daha doğrusu, ictimai insandır, kommunistdir, zira F. İnsanın mahiyyətini yalnız ictimailikdə görür» (L.Feyerbax. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri, II cild, M., 1955, səh. 420).

22 L.Feuerbach. «Grundsätze der Philosophie der Zukunft». Zürich und Winterthur, 1843. S. 47 (L.Feyerbax. «Gələcəyin fəlsəfəsinin əsas müddəaları». Sürix və Vintertur, 1843, səh. 47).

«Feyerbax» adlanan və görünür, «Alman ideologiyası»nın birinci cildinin I fəslə üçün nəzərdə tutulan qeydlərində Engels Feyerbaxın kitabının göstərilən yerini sitat gətirir və şərh edir:

«Varlıq əşyadan ayrılma bilən ümumi anlayış deyildir. Varlıq mövcud olan şeylə vəhdət təşkil edir... Varlıq mahiyyətin ehtimal olunmasıdır. Mənim mahiyyətim necədirsə, varlığım da elədir. Balıq suda yaşayır, lakin onun mahiyyətini bu varlıqdan ayırmaq olmaz. Dil varlıq ilə mahiyyəti eyniləşdirir. Yalnız insan həyatında, özü də qeyri-normal, bədbəxt hadisələr zamanı varlıq mahiyyətdən ayrılır; elə olur ki, insanın mahiyyəti onun özünün mövcud olduğu yerdə əldə edilmir. Lakin məhz bu ayrılma üzündən insan öz cismnin həqiqətən olduğu yerdə öz ruhu ilə həqiqi mənada əldə edilmir. Sənin qəlbin haradadırsa, Sən də ancaq oradasan. Lakin qeyri-təbii hallar istisna olmaqla hər şey mövcud olduğu yerdə asanlıqla əldə edilir və nə isə yenə də asanlıqla həmin şey olur» (səh. 47).

Mövcud olanın üstün apologiyası. Qeyri-təbii hallar, bir neçə qeyri-normal hallar istisna olmaqla, Sən həyatının yeddinci ilində kömür şaxtasında qapıçıya çevrilir, on dörd saat zülmət içərisində tənha qalırsan, madam ki, sənin varlığın belədir, deməli, Sənin mahiyyətin də elədir. Əyirici maşında işləyən əyirici fəhlə də belə. Sənin «mahiyyətin» elədir ki, Sən hər hansı əmək sahəsinə tabe olmalısan» (K.Marks və F.Engels. «Alman ideologiyası», M., 1956, səh. 577).

23 Marks və Engels «Alman ideologiyası»nın birinci cildinin III fəslini nəzərdə tuturlar (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 3-cü cild, səh. 161–163). Feyerbax haqqındakı fəslin həmin hissəsi əvvəlcə III fəslin tərkibinə daxil idi və Marks ilə Engelsin burada

isnad etdikləri mətndən bilavasitə sonra gəlirdi. III fəslin göstərilən yerində Marks və Engels Hegelin «Tarix fəlsəfəsi»ndən və başqa əsərlərindən sitat gətirirlər.

24 Taxıl qanunlarına qarşı liqa–ingilis sənaye burjuaziyasının təşkilatı; 1838-ci ildə Mançester fabrikləri Kobden və Brayt tərəfindən təsis edilmişdi. Xaricdən taxıl gətirilməsini məhdudlaşdırmağa və ya qadağan etməyə doğru yönəldilən taxıl qanunları İngiltərədə iri torpaq sahibi olan lendlordların xeyrinə verilmişdi. Tam ticarət azadlığı tələbini irəli sürən bu təşkilat fəhlələrin əmək haqqını aşağı salmaq, torpaq aristokratiyasının iqtisadi və siyasi mövqelərini zəiflətmək məqsədi ilə taxıl qanunlarının ləğv edilməsinə çalışırdı. Bu mübarizə nəticəsində 1846-cı ildə taxıl qanunlarının ləğv olunması haqqında qanun layihəsi qəbul edildi ki, bu da torpaq aristokratiyası üzərində sənaye burjuaziyasının qələbəsi demək idi.

25 «İtifaq» («Verein») Ştirnerə görə xudpəsəndlərin könüllü birliyi (bax: K.Marks və F.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 3-cü cild, səh. 387–418).

26 J.Aikin. «A Description of the Country from thirty to forty Miles round Manchester». London, 1795 (C.Eykin, «Otuz-qırx mil sahədə Mançester şəhəri həndəvərinin təsviri». London, 1795).

27 İ.Pintonun «Traite de la Circulation et du Credit». Amsterdam, 1771» («Tədavül və kredit haqqında traktat». Amsterdam, 1771) kitabındakı «Letter sur la Jalousie du Commerce» («Ticarətdə rəqabət haqqında məktub») sitat gətirilir, səh. 234 və 283.

28 A.Smith. «An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations». London, 1776 (A.Smit. «Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat». London, 1776).

29 Bax: J.J.Russonun 1762-ci ildə Amsterdamda buraxılan «Du Contract social; ou, Principes du droit politique» («İctimai müqavilə haqqında və ya siyasi hüquq prinsipləri») kitabı.

30 M.Ştirnerin «Ştirnerin resenziyaçıları» məqaləsindəki mühakiməsi nəzərdə tutulur. Məqalə 1845-ci ildə «Wigands Vierteljahrsschrift» jurnalının III cildində dərc edilmişdir, səh. 187. Bax: K.Marks vəf.Engels. Əsərləri, 2-ci nəşri, 3-cü cild, səh. 80–81.

31 İngiltərə normanlar tərəfindən 1066-cı ildə, Neapol 1130-cu ildə istila edilmişdi.

32 Şərqi Roma imperiyası–395-ci ildə quldar Roma imperiyasından ayrılıb mərkəzi Konstantinopol şəhərində olan dövlət. Sonralar Bizans adlanmağa başlanan bu dövlət 1453-cü ildəki türk istilasına qədər mövcud olmuşdur.

33 İtaliyanın Amalfi şəhəri X–XI əsrlərdə tərəqqi edən ticarət mərkəzi idi. Amalfi şəhərinin dənizçilik hüququ (Tabula Amalphitana) İtaliyanın hər yerində qüvvədə olub Aralıq dənizi ölkələrində geniş yayılmışdı.